Een woordenboeket voor Magda Devos

Een bundel artikelen aangeboden aan
prof. dr. Magda Devos ter gelegenheid
van haar zestigste verjaardag

Onder redactie van:
Jacques Van Keymeulen, Veronique De Tier, Roxane Vandenberghe,
Tineke De Pauw, Matthias Lefebvre, Liesbet Triest,
Evelien Van Renterghem en Hugo Ryckeboer

Boek.indd 1 12-11-2008 10:58:45

© Woordenboek van de Vlaamse Dialecten
Gent 2008

ISBN 978-90-9023788-6
D/2008/0735/02

Colofon

Redactie: Jacques Van Keymeulen, Veronique De Tier, Roxane Vandenberghe, Tineke De Pauw, Matthias Lefebvre, Liesbet Triest, Evelien Van Renterghem en Hugo Ryckeboer.

Ontwerp omslag: Evelien Van Renterghem

Lay-out: Sven Godderis, drukkerij Van Daele

Druk en afwerking: drukkerij Van Daele, Deinze (www.vandaeleonline.be)

De tekst op de achterflap is vrij overgenomen uit het WNT sub lemma 'vos'.

Contact

Woordenboek van de Vlaamse Dialecten
Vakgroep Nederlandse Taalkunde - Universiteit Gent
Blandijnberg 2, 9000 Gent
jacques.vankeymeulen@ugent.be

Herkomst foto's

De foto's die hieronder niet apart vermeld worden, zijn afkomstig van de fotowebsite Stock Exchange (www.sxc.hu).
Fotoarchief Kadok: p. 23, 24, 25, 34.
Fotoarchief Provinciaal Openluchtmuseum Bokrijk: p. 33.
Fotoarchief Woordenboek van de Vlaamse Dialecten: p. 6, 10, 11, 27.
Foto's Tineke De Pauw: p. 4, 69, 71, 76.
Foto Siemon Reker: p. 11 onderaan.
De Leersnijder, W. (1970) Landbouwtermen in Oostrozebeke en omgeving. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling KuLeuven: p.22 (bovenaan rechts), p. 30.
Cortvriendt, V. (2006) West-Vlaamse landbouwtermen in verband met de oogst van graangewassen. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent: p. 28.
Van Vessem, A. (1956): p. 22 (bovenaan links).

Inhoudsopgave

Woord vooraf 5

Het digitale Woordenboek van de Nederlandse Dialecten (WND) 7
Jacques Van Keymeulen

Van pekng tot dasjchn 19
De waarachtige historie van de oogst der graangewassen in Frans-Vlaanderen, zoals opgetekend door Magda Devos in het voorjaar van 1979
Roxane Vandenberghe en Veronique De Tier

't Volgt den tijd van 't jaar 37
Kekels aan 't dak, lommen in 't ijs, brimmel over 't gras en bommelijs op 't veld
Tineke De Pauw en Matthias Lefebvre

Rond de koffietafel van het WVD 55
Over grul met palullen en je kunt er Klemskerke door zien
Liesbet Triest en Evelien Van Renterghem

De vos in het WVD 79
Een ludieke groet aan een jarige oud-collega
Hugo Ryckeboer

Afb. 263. Grote vossenstaart.

Afbeelding uit de WVD-aflevering Flora (p. 478).

Boek.indd 4 12-11-2008 10:58:45

Woord Vooraf

Beste Magda,

we weten dat je niet graag jarig bent en dat je wars bent van overdreven eerbetoon. Toch vonden wij als redacteurs van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten dat we jouw zestigste verjaardag niet zomaar ongemerkt voorbij mochten laten gaan. En aangezien een huldealbum voor een 60-jarige een bestaand academisch genre is, hebben we ons verstout om voor jou een aantal artikelen te schrijven in een feestelijke aflevering van WVD-Contact. Hier ligt voor jou dus een Hulde-Contact.

Alle artikelen staan uiteraard in verband met het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD). Het is niet overdreven om te zeggen dat dat het project is waar je werkelijk je hart aan hebt verpand. Je bent in 1972 als 24-jarige aan het WVD begonnen, samen met je collega Hugo Ryckeboer. Je leermeester en initiatiefnemer van het WVD, prof. Willem Pée, was toen net met emeritaat gegaan. Wat was de wereld toen jong!

Je hele academische carrière, als wetenschappelijk medewerker, als assistent, als professor en als promotor van het WVD heeft in het teken gestaan van dat reusachtige project - hoezeer je ondertussen ook met onderwijs- en andere taken werd belast. Het project heeft je veel zorgen gebaard; steeds opnieuw - nu al 36 jaar lang - moest er geld gevonden worden om de redactieploeg aan de slag te houden. Steeds opnieuw moesten nieuwe verantwoordelijken en nieuwe commissies overtuigd worden van de waarde van ons werk. Soms moet het diep tasten geweest zijn om nog de moed te vinden om alweer te gaan lobbyen om een of ander deelproject te laten goedkeuren. Dat het project nog steeds bestaat, en dat de afwerking van het WVD stilaan in zicht komt, is in een niet geringe mate aan jouw tomeloze inzet te danken.

We menen dat je inzet voor het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten te maken heeft met je visie op de universiteit. Een universiteit heeft als taken onderzoek, onderwijs en dienstverlening. Je hebt op die drie terreinen ruimschoots je sporen verdiend, maar het doet je verdriet dat onderwijs en dienstverlening de laatste decennia op de tocht zijn komen te staan. Je bent immers heilig overtuigd van de maatschappelijke missie van de universiteit. Je hebt niet alleen graag contact met studenten, maar ook met de respondenten van het WVD en met belangstellenden voor dialect in het algemeen. Het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten registreert inderdaad de taal van het volk, waarin zoveel sporen bewaard zijn van de taalgeschiedenis. We vermoeden dat je je mooiste momenten beleeft wanneer je zegsmannen en zegsvrouwen 'te velde' kunt ondervragen over hun leven en hun woordenschat, of wanneer je een aandachtig luisterend publiek overtuigt van de waarde van het dialect.

We zouden je met dit Hulde-Contact willen bedanken voor alles wat je voor ons gedaan hebt en nog steeds doet. Het Woordenboek moet af!

voor de redactie van het WVD
Jacques Van Keymeulen

Boek.indd 5 12-11-2008 10:58:45

Hugo Ryckeboer, Willem Pée en Magda Devos in 1979
bij de presentatie van Akkerland en weiland, de eerste aflevering van het WVD.

De tweede redactieploeg van het WVD in 1988 bij de presentatie
van de aflevering De Kuiper en De Hoepelmaker. V.l.n.r. Hugo Ryckeboer, Jacques Van Keymeulen, Magda Devos, de gedeputeerde voor cultuur E. De Cuyper, Johan Taeldeman en Kristien Van der Sijpt.

Boek.indd 6 12-11-2008 10:58:46

Het digitale Woordenboek van de Nederlandse Dialecten (WND)

Jacques Van Keymeulen

0. Inleiding

De geschiedenis van de Nederlandse woordenschat kan maar geschreven worden wanneer er drie soorten woordverzamelingen tot stand zijn gekomen:

- de woordverzameling van het hedendaagse Nederlands;
- de woordverzameling van de historische perioden van het Nederlands;
- de woordverzameling van het (enkel) oraal overgeleverde Nederlands.

Het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) staat in / heeft ingestaan voor de eerste twee types van verzamelingen: het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) bestrijkt de Nieuwnederlandse periode; men produceert er nu historische periodewoordenboeken (Vroegmiddelnederlands Woordenboek; Oudnederlands Woordenboek ...) die het Middelnederlands Woordenboek van Verwijs en Verdam gaandeweg zullen vervangen. Over dat laatste woordenboek overigens geen kwaad woord; het is een gigantisch werk geweest om het samen te stellen, maar het is wel een kind van zijn 19de-eeuwse tijd. Beide soorten verzamelingen hebben gemeen dat ze - voor de historische perioden uit de aard der zaak - op schriftelijke bronnen zijn gebaseerd. Het WNT neemt wel gegevens op uit dialectwoordenboeken voor zover die aanvullende semantische informatie bieden bij de woorden die al uit de geschreven bronnen bekend waren.

Een groot deel van de Nederlandse woorden en/of betekenissen is echter *enkel* oraal overgeleverd. Bovendien zitten in het dialectlexicon overtalrijke woorden die enkel uit historische bronnen bekend zijn, en die het niet tot standaardtaalwoord hebben gebracht. Kortom, een zo volledig mogelijke inventarisatie van de dialectwoordenschat is broodnodig. Het werk is dringend, want die woordenschat verdwijnt: de traditionele dialectwoordenschat is een historische woordenschat geworden die in het beste geval nog in het geheugen van de oudste generatie voortleeft. Nu is de gedachte 'de dialectwoordenschat redden voor het te laat is' niet nieuw. Het was ook de motivatie op het einde van de 19de eeuw voor de grote dialectwoordenboeken, als bijvoorbeeld dat van De Bo 1873 of Joos 1900, die toen tot stand zijn gekomen. Sedert de jaren '60 van de vorige eeuw is er echter een taalverandering en vooral een maatschappelijke verandering tot stand gekomen, die vele traditionele dialectwoorden overbodig heeft gemaakt. Denken we maar aan de zeer uitgebreide en eertijds algemeen verspreide landbouwwoordenschat, die nu nog maar aan een zeer kleine fractie van de bevolking bekend is.

Boek.indd 7 12-11-2008 10:58:46

1. De grote regionale dialectwoordenboeken: WBD, WLD, WVD.

De Nederlandse taalkunde mag zich gelukkig prijzen dat A.A. Weijnen, prof. in de algemene, interlinguale en Nederlandse dialectkunde aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen (nu Radboud Universiteit), het initiatief nam om de dialectwoordenschat van het Brabantse dialectgebied te inventariseren. Hij stichtte in 1960 het Woordenboek van de Brabantse Dialecten (WBD) en kort daarop ook het Woordenboek van de Limburgse Dialecen (WLD); twaalf jaar later vond prof. Willem Pée in Gent eindelijk de nodige fondsen om met het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten (WVD) van start te gaan. In 1972 - één jaar na het emeritaat van Pée - gingen Magda Devos en Hugo Ryckeboer met een FWO-krediet aan de slag als wetenschappelijke medewerkers. In het begin van de jaren '90 opende 'Nijmegen' aan de Katholieke Universiteit van Leuven een deelredactie. Het WBD werd afgerond in 2005, het WLD in 2008.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig uit de doeken te doen hoe de drie woordenboeken zijn geconcipieerd. We brengen enkel in herinnering dat ze alle drie onomasiologisch zijn opgezet en de dialectwoordenschat presenteren in thematische afleveringen binnen drie grote delen: I. Landbouwwoordenschat, II. Vakwoordenschat en III. Algemene Woordenschat. De woorden werden verzameld door eigen enquête (het zgn. 'eigen materiaal') of werden gelicht uit reeds bestaande ongepubliceerde of gepubliceerde bronnen. Voor het WVD is de datum post quem 1880. Er zijn bij het WVD afleveringen gewijd aan bijv. 'Akkerland en weiland' (WVD I,1), 'De kuiper en de hoepelmaker' (WVD II, 4) en 'Flora' (WVD III,3); op het ogenblik staat de 24ste aflevering (als we de Inleiding 1979 meetellen) op het getouw, over 'School en kinderspelen' (WVD III,6).

Elke aflevering bestaat uit een reeks woordenboekartikelen die alle openen met een lemmatitel (bijv. GIERIG, WVD III,4:246), gevolgd door een semantische/encyclopedische omschrijving van het begrip, de bronnenlijst en een rij vernederlandste dialectwoorden, bijv. *gierig*, *gorrig*, *grieuws* ... Bij elk trefwoord staan aanduidingen omtrent fonetische documentatie, frequentie en verspreiding (de fonetische documentatie is voor deel III vervangen door zgn. 'lexicale varianten'). Hoewel het WVD de werkwijze van WBD/WLD heeft overgenomen om de vergelijkbaarheid en samenvoegbaarheid van de woordenboeken te garanderen, is de eerste redactie toch overgegaan tot een andere manier van presenteren dan WBD/WLD. Het feit dat het WVD twaalf jaar later van start ging dan zijn zusterprojecten, heeft overigens systematisch tot gevolg gehad dat de Gentse redactie steeds kon profiteren van de ervaring (en de vragenlijsten) van de Nijmeegse zusterprojecten.

De nieuwe manier van presenteren bij WVD hield in dat elke aflevering in twee parallelle delen verscheen: een woordenboektekst voor het grote publiek en een zgn. wetenschappelijk apparaat voor de vakgenoot. Die ingreep was ingegeven door de bezorgdheid voor de leesbaarheid van het eindproduct. Magda Devos en Hugo Ryckeboer vonden dat ze de dialectliefhebbers en niet in de laatste plaats de overtalrijke respondenten, die soms jarenlang geheel belangeloos de vaak ingewikkelde vragenlijsten hadden ingevuld, niet met een onleesbaar woordenboek konden confronteren. Het WBD en het WLD publiceerden de woordenschat immers in een tekst waarbij men de trefwoorden van tussen de plaats-

Boek.indd 8 12-11-2008 10:58:46

codes en de fonetische noteringen a.h.w. moest uitplukken. Het WVD verwees alle details omtrent uitspraak en lokalisering naar het wetenschappelijk apparaat en volstond in de woordenboektekst met globaliserende aanduidingen. Die werkwijze werd door het WBD/WLD bij de start van de Algemene Woordenschat overigens overgenomen, met dien verstande dat de details (de zgn. materiaalbasis) bij de drie woordenboeken nu enkel digitaal beschikbaar gesteld (zullen) worden.

2. De beperkingen van de drie grote regionale dialectwoordenboeken (GRW)

Net zoals alle grote taalkundige ondernemingen kadert ook het opzet van de GRW in het eigentijdse wetenschappelijke paradigma. Tot in het begin van de jaren '60 van de vorige eeuw was de dialectologie toonaangevend in de variatielinguïstiek en in de linguïstiek tout court. Het is pas in de loop van de jaren '60 dat men met de sociolinguïstiek andere wegen opzoekt en dat de dialectologie zelfs voor een tijdje in het verdomhoekje komt te zitten. Typisch voor Weijnens opzet is dan ook de dialectgeografische gerichtheid en de aandacht voor de fonetische component van de woordenschat. In de fonetische omspellingen is ontzettend veel werk gegaan bij de drie redacties; voor de Algemene Woordenschat is op die component sterk bespaard en kwam er een systeem van trefwoorden en zgn. lexicale varianten in de plaats (zie Van Keymeulen 1992, 2004). Ondertussen waren overigens alle delen van de Reeks Nederlandse Dialectatlassen (RNDA) verschenen en sedert een paar jaar kunnen we voor geografische dialectfonologie ook terugvallen op de Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten (FAND). Voor de dialectfonologie zijn er dus betere naslagwerken tot stand gekomen dan de dialectwoordenboeken.

Het onomasiologische opzet van de 3 GRW, waarbij de trefwoorden uit een bepaald onderzoeksgebied netjes bij hun 'concept' worden geschikt, legt het materiaal klaar voor een woordatlas. Op semantisch gebied echter heeft de onomasiologische ordening belangrijke beperkingen veroorzaakt. Weijnen heeft daarover met De Tollenaere, hoofdredacteur van het WNT, een boeiende wetenschappelijke discussie gevoerd; de strijdvraag was: is het mogelijk 'betekenis' weer te geven in een onomasiologisch georganiseerd woordenboek (zie De Tollenaere 1960, 1968 en Weijnen 1961, 1963, 1967). Volgens De Tollenaere zijn betekenisbeschrijvingen enkel mogelijk in een semasiologisch woordenboek, waarbij men uitgaat van het woord zelf. In onomasiologisch ingerichte woordenboeken als WBD/WLD/WVD kunnen enkel gebruikswijzen van de woorden meegedeeld worden, geen betekenissen.

De uitslag van de discussie was dat Weijnen zich bij de visie van De Tollenaere aansloot. Noch de titel van een woordenboekartikel in de 3 GRW (zie ons voorbeeld GIERIG), noch de semantisch-encyclopedische omschrijving die daarop volgt (bij GIERIG ontbreekt die zelfs), kan inderdaad in principe als een betekenisomschrijving voor alle daarop volgende dialectwoorden beschouwd worden. Het is inderdaad zo dat woorden als *erg*, *nauw*, *scherp* ... die sub GIERIG te vinden zijn, niet 'gierig' betekenen; het betekenisbereik van die woorden is waarschijnlijk heel wat ruimer dan dat. Die woorden kunnen echter wel op de eigenschap gierigheid toegepast worden, en misschien ook nog op andere eigenschappen.

Boek.indd 9 12-11-2008 10:58:46

De redactieploeg van het WVD in 1990 bij de presentatie van de aflevering De Molenaar. V.l.n.r. Jacques Van Keymeulen, Kristien Van der Sijpt, Veronique De Tier, Magda Devos en Hugo Ryckeboer.

De redactieploeg van het WVD in 1991 bij de presentatie van de aflevering Ploegen. V.l.n.r. Hugo Ryckeboer, Johan Taeldeman, Kristien Van der Sijpt, Magda Devos en Jacques Van Keymeulen.

Boek.indd 10 12-11-2008 10:58:47

De huidige promotoren van het WVD: Magda Devos en Jacques Van Keymeulen.

Het WVD telt sinds september 2005 zes redactieleden. V.l.n.r. Veronique De Tier, Matthias Lefebvre, Tineke De Pauw, Roxane Vandenberghe, Evelien Van Renterghem en Liesbet Triest.

Boek.indd 11 12-11-2008 10:58:48

Pas wanneer het woordenboek helemaal af is, zal men in een cumulatief register kunnen kijken in welke woordenboekartikelen de woorden voorkomen en zal men een beter zicht krijgen op de semantiek ervan.

De impliciete dialectgeografische bedoeling van de 3 GRW maakt dat ze meer als materiaalbasis voor woordatlassen kunnen dienen, dan voor echte woordenboeken. Daarvoor is ook te weinig aandacht besteed aan collocaties: uitdrukkingen en spreekwoorden zijn bijvoorbeeld niet opgevraagd. De 3 GRW brengen vooral substantieven en werkwoorden, in mindere mate adjectieven. Woorden van de gesloten woordklassen ontbreken nagenoeg volledig. De klemtoon ligt op concreta. Abstracta zijn voor een onomasiologisch woordenboek lastig om te bewerken: concepten als 'gierig', 'zuinig', 'bekrompen', 'zwartgallig' zijn moeilijk te definiëren, moeilijk in vragenlijsten onder te brengen; het geëliciteerde woordmateriaal is lastig te interpreteren en lastig bij het juiste concept te rangschikken. Kortom, in de 3 GRW ontbreekt semantisch detail.

3. De dialectrenaissance en de amateurlexicografie

De voortschrijdende functionele en formele reductie van de dialecten – steeds minder mensen praten in steeds minder situaties steeds 'slechter' dialect - sedert de jaren '60 van de vorige eeuw, heeft een *dialectrenaissance* teweeggebracht. De term is wat misleidend: het zijn immers niet de dialecten die opleven, maar wel de belangstelling ervoor. Door de democratisering van het middelbaar en hoger onderwijs sedert de jaren '60 is een heel groot deel van de bevolking met Algemeen Nederlands in contact gekomen en is in staat om een bovenregionale taalvariëteit te gebruiken; het dialect begint daardoor zijn sociaal stigma te verliezen. Bovendien voelen veel mensen het verdwijnen van het dialect aan als een verlies aan identiteit – een gevoelen dat in een globaliserende wereld niet aangenaam is.

De dialectrenaissance heeft naast culturele uitingen op het gebied van muziek, toneel enz. ook geleid tot de productie van amateurwoordenboeken. Met het woord amateur is geen depreciatie bedoeld. Er zijn amateurs waarvoor de wetenschap de pet moet afnemen, zoals voor mevr. H. Ghijsen, de samenstelster van het Woordenboek der Zeeuwse Dialecten (WZD), die geduldig jarenlang woorden heeft verzameld door middel van vragenlijsten die door de Zeeuwse Vereniging voor Dialectonderzoek bij honderden vrijwillige medewerkers werden verspreid. Het WZD, verschenen in 1964 (met Supplement in 2003) wordt beschouwd als het begin van de wetenschappelijke dialectlexicografie aangezien toen voor het eerst alle dialectwoorden nauwkeurig werden gelokaliseerd. Die nauwkeurige lokalisering ontbrak immers bij de monumentale regionale dialectwoordenboeken van het einde van de 19de - begin 20ste eeuw, als De Bo (1873), Joos (1900), Rutten (1890) … Die woordenboeken werden geschreven om de rijkdom van de volkstaal aan te tonen, in de stille hoop dat het woordmateriaal ook in het Woordenboek der Nederlandsche Taal zou terechtkomen. De Bo hoopte met zijn West-Vlaamsch Idioticon zelfs mee te bouwen aan een eigen Vlaamse taal, los van het Hollands.

Boek.indd 12 12-11-2008 10:58:48

De dialectrenaissance brak het eerst door in Nederland vanaf de jaren ’70 van de vorige eeuw; Vlaanderen volgde een decennium later. Die periodisering is mooi af te leiden uit het overzicht van de lokale woordenboeken:

	West-Vl.	Oost-Vl.	Antw.	Vl.-Br.	Nrd-Br.	Bel.-Lbg	Ned.-Lbg	
	B	B	B	B	NL	B	NL	
1830-1840					1			1
1880-1890							1	1
1890-1900			1					1
1900-1910								0
1910-1920							2	2
1920-1930							1	1
1930-1940				1	1			2
1940-1950								0
1950-1960		1			2		1	4
1960-1970							1	1
1970-1980	1	1		1	1	1	4	9
1980-1990	1	5	1	3	6	6	12	34
1990-2000	7	10	3	9	16	8	14	67
2000-2007	7	7	2	3	14	5	16	54
totaal	**16**	**24**	**7**	**17**	**41**	**20**	**52**	**177**

Productie van ‘lokale dialectwoordenboeken’ in de zuidelijke Nederlanden

Het overzicht hierboven is gebaseerd op de recente bibliografie van Van Keymeulen e.a. (2007). Hoewel de amateurwoordenboeken een erg heterogeen gezelschap vormen wat hun omvang, en vooral wat hun kwaliteit betreft, is het toch duidelijk dat de amateurlexicografie vanaf het decennium 1970-1980 van start gaat, en dat daarna het aantal woordenboeken sterk toeneemt.

Uit het overzicht en het verspreidingskaartje kunnen we afleiden dat Nederland sterker staat dan Nederlandstalig België, dat wel aan een inhaalbeweging bezig is. De Limburgse provincies staan het sterkst: samen 72 lexicografische producten! De aanwezigheid van een goed regionaal woordenboek kan verklaren waarom in sommige streken geen lokale woordenboeken werden geproduceerd. Het WZD bijv. heeft de dialectliefhebberij naar de samenstelling van één gezamenlijk woordenboek gekanaliseerd, al zijn er wel zgn. regioboeken verschenen, die een sterke lexicografische inslag hebben. De opmerkelijke activiteit in (noord)oostelijk Oost-Vlaanderen, daarentegen, wordt blijkbaar niet gehinderd door het bestaan van het regionale woordenboek van A. Joos; misschien heeft de nabijheid van het Brabantse dialect geleid tot een hoger dialectbewustzijn, waardoor er meer amateurs aan de slag gingen dan elders.

Boek.indd 13 12-11-2008 10:58:48

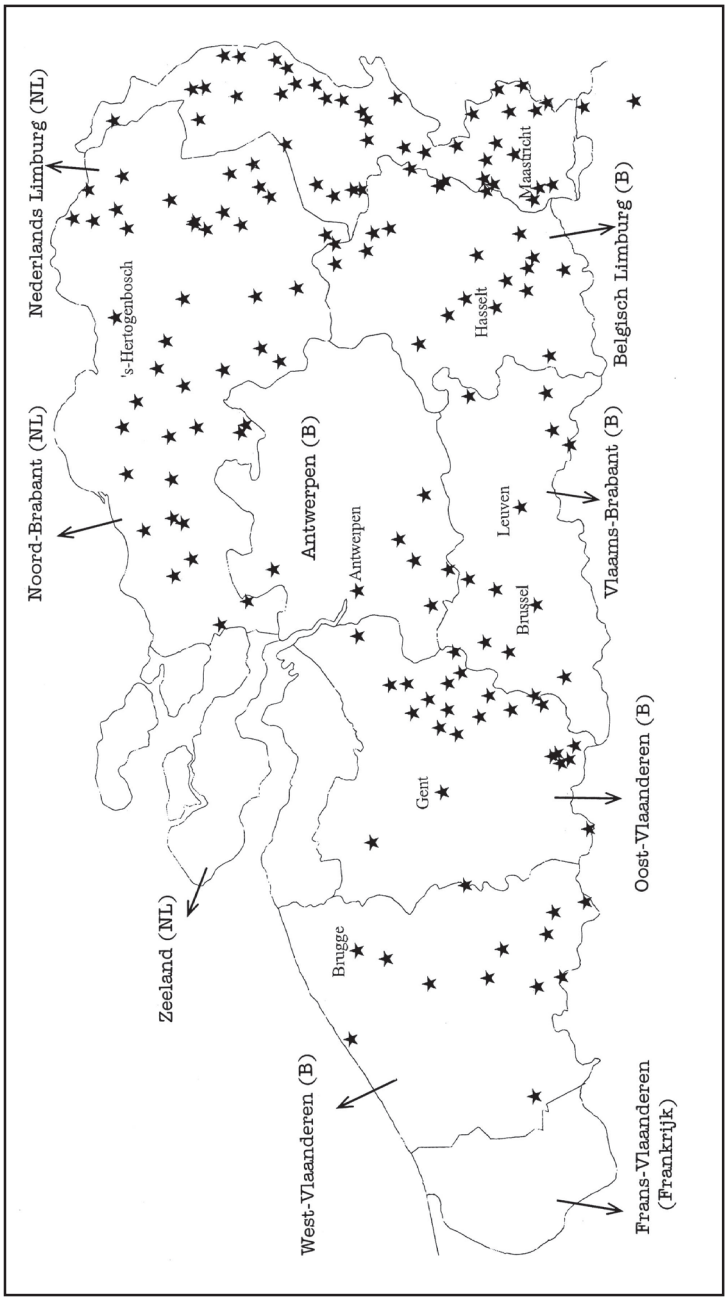

Verspreiding van de 'lokale woordenboeken' in de zuidelijke Nederlanden[1]

[1] Het kaartje is genomen uit Van Keymeulen e.a. 2007 en is van de hand van Ronny Keulen (met dank aan Valerie Bouckaert voor het overtekenen en aanvullen ervan). De twee sterretjes in het zuidoosten ten zuiden van de taalgrens staan voor Gemmenich en Eupen, twee Duitstalige gemeenten in de Belgische provincie Luik. Het kaartje laat geen aantallen zien, maar geeft aan of er voor een bepaalde plaats ten minste één woordenboek is.

Boek.indd 14 12-11-2008 10:58:49

De omvang, de organisatie van micro- en macrostructuur en de kwaliteit van de amateurwoordenboeken lopen sterk uiteen. Sommige amateurs zijn op de gelukkige gedachte gekomen om de hulp van taalkundigen / universiteiten in te roepen. Cajot (1995) en Van Keymeulen (2003) schreven handleidingen voor de amateurlexicografen, waarin de essentialia van het vak werden uitgelegd en gepoogd werd de niet-taalkundig geschoolde amateurs te overtuigen zich verre te houden van beschouwingen omtrent fonetica of etymologie. De overgrote meerderheid van de amateurwoordenboeken zijn alfabetisch geordend en gebruiken dialectische trefwoorden in zelfontworpen spellingen. Een aantal woordenboeken bevat een register Algemeen Nederlands > dialect, zodat het woordmateriaal ook voor de dialectonkundige ontsloten wordt.

Wat men ook van de kwaliteit van bepaalde woordenboeken zou kunnen denken, ze bevatten altijd een schat aan materiaal en zijn meermaals de vrucht van jarenlange geduldige observatie. De opgegeven woorden zijn normaal inderdaad autochtoon dialect; de betekenissen zijn soms wel eens op een naïeve manier beschreven, maar geven doorgaans toch een goed idee van de inhoud van de woorden. Kortom, er ligt in de amateurwoordenboeken een schat aan gegevens opgeslagen doordat ze door de opbouw van macro- en microstructuur wèl betekenis kunnen weergeven - in tegenstelling tot de 3 GRW.

4. Het Woordenboek van de Nederlandse Dialecten (WND)

Uit het bovenstaande moge duidelijk geworden zijn dat de 3 GRW in eerste instantie materiaalbasissen voor woordatlassen zijn en op semantisch gebied aangevuld kunnen worden. Het is dan ook wenselijk om de amateurlexicografie te hulp te roepen om in die nood te voorzien. Een efficiënt doorzoekbare digitale database waarin de informatie uit de regionale en lokale amateurwoordenboeken bij elkaar zou staan, zou een ware schatkamer zijn van gegevens voor de oraal overgeleverde woordenschat: een ***Woordenboek van de Nederlandse Dialecten***.

Hoe zou zo'n database eruit kunnen zien? Allereerst moeten de teksten van de woordenboeken verworven worden; voor de oudere woordenboeken betekent dat het inscannen van de teksten en ze OCR'en[2], d.i. de scans tot bewerkbare tekstbestanden omzetten. Voor recentere woordenboeken kan aan de auteurs gevraagd worden hun digitale tekstbestanden ter beschikking te stellen. Uiteraard zal er bij het verzamelen van de teksten rekening gehouden moeten worden met allerlei auteursrechtelijke aspecten van eigendomsrecht.

Het digitaal beschikbaar maken van de woordenboeken, uiteraard inclusief zoekfuncties, zou al een hele vooruitgang zijn. Er is echter meer. Zodra de woordenboekartikelen van verschillende woordenboeken in een database zijn ondergebracht, kunnen de gegevens ook geharmoniseerd en verrijkt worden. Met harmoniseren heb ik vooral de trefwoorden in gedachten: alle trefwoorden zouden op dezelfde manier vernederlandst moeten worden om efficiënte zoekopdrachten over verschillende woordenboeken heen mogelijk te maken.

[2] OCR = Optical Character Recognition. OCR-programma's doen de computer de tekens op een foto (scan) als letters herkennen.

Boek.indd 15 12-11-2008 10:58:49

Voor de oudere regionale woordenboeken als die van De Bo, Joos, Tuerlinckx … , die de dialectische trefwoorden in een vernederlandste vorm weergeven, betekent dat vooral het moderniseren van de spelling. Voor de grote meerderheid van de lokale woordenboeken moeten de dialectische trefwoorden fonologisch en etymologisch geïnterpreteerd en vernederlandst worden. Naast harmonisatie kan ook aan verrijking gedacht worden, d.i. het toevoegen van informatie om allerlei soorten van onderzoek mogelijk te maken. We denken hier vooral aan het opdelen van gelede trefwoorden (samenstellingen, afleidingen), het toevoegen van grammaticale informatie (bijv. woordsoort), het aanbrengen van thematische markeringen (bijv. 'landbouw', 'woning', 'levensstadia'…) en het 'omdraaien' van het woordenboek door de dialectwoorden in het A.N. te vertalen - voor zover de auteur dat niet zelf gedaan heeft. Ook hier zou harmonisatie wenselijk zijn.

Voorbeeld:

Uit: Pieters 1995:319 (*Woordenboek van het Lokers dialect*)

Oorspronkelijk woordenboekartikel:

> **slaupersmisse:** de zondagse elfuurmis, vroeger de laatste misviering op zondag. *De slaupersmisse dè wār veur de dee die dèn nie vroeg uit (h)odder bēde kosten. Zie ook rijkemēnsemisse.*

Minimaal toe te voegen informatie:

slaper-s-mis (= vernederlandsing, met morfologische indeling)

Wenselijke verrijkingen:

zelfstandig naamwoord (= woordsoort)
elfuurmis (= vertaling in het Algemeen Nederlands)
religie (= thematische aanduiding / semantisch veld)

5. Conclusie

De woordatlassen die op basis van de 3 GRW (+ het WZD) gemaakt kunnen worden en de WND-database zijn complementair. De 3 GRW zorgen voor het documenteren van de geografische differentiatie; voor de semantische verfijning moeten we de hulp inroepen van de amateurlexicografie. Samen vormen ze een taalmonument voor het Nederlands.

De optekening van het lexicon van de dialecten is een gigantische taak, niet alleen wegens de uitgebreidheid en geografische differentiatie ervan - zowel op formeel als semantisch gebied - maar ook wegens de moeizame verzamelmethode – alles moet opgevraagd worden uit het geheugen van mensen. Ik vraag me af of de jarige, Magda Devos, toen ze op 24-jarige leeftijd aan het WVD is begonnen, ooit heeft vermoed dat ze op 60-jarige leeftijd, en nu als promotor van het project, nog steeds geld zou moeten bijeensprokkelen om het WVD af te werken. Gelukkig ligt de voltooiing van deel I Landbouwwoordenschat, waaraan ze haar hart verpand heeft, nu in het verschiet.

Boek.indd 16 12-11-2008 10:58:49

Bibliografie

Cajot, J. (1995), *Hoe maak ik een dialectwoordenboek. Een handleiding voor Limburgers en anderen die dialectwoorden willen spellen, verzamelen en beschrijven*. Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde nr. 78/79. Hasselt, Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde.

De Bo, L. (1873), *Westvlaamsch idioticon*. Brugge, Gailliard. Heruitgave door Joseph Samyn: Gent, Siffer (1890-1892). Herdruk 1970, 1976, 1984: Handzame, Familia et Patria.

De Tollenaere, F. (1960), *Alfabetische of ideologische lexicografie? Bijdragen tot de Nederlandse Taal- en Letterkunde*. Uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde I. Leiden.

De Tollenaere, F. (1968), Problemen van het dialectwoordenboek. Theorie en praktijk. In: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 84*. blz. 197-212.

FAND = J. Goossens, J. Taeldeman en G. Verleyen (1998, deel I; 2000, deel II en III); C. Dewulf, J. Goossens en J. Taeldeman (2005, deel IV), *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Gent.

Joos, A. (1900), *Waasch idioticon*. Gent/St.-Niklaas, Siffer/Strijbol. Herdruk: St.-Niklaas, Danthe, 1979.

Pieters, M. (1995), *Woordenboek van het Lokers Dialect*. Lokeren, Oelbrandt.

RNDA = Blancquaert, E. e.a. (1925-1982), *Reeks Nederlandse Dialectatlassen*. Antwerpen, De Sikkel.

Rutten, A. (1890), Bijdrage tot een Haspengouwsch Idioticon. Antwerpen, Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, Boucherij. [met een Bijvoegsel in 1904]

Tuerlinckx, J.F. (1886), *Bijdrage tot een Hagelandsch Idioticon*. Gent, Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde.

Van Keymeulen, J. (1992), *De Algemene Woordenschat in de grote dialectwoordenboeken (WBD, WLD, WVD). Een methodologische reflectie*. (ongepubliceerd proefschrift, Universiteit Gent).

Van Keymeulen, J. (2003), Dialectwoorden verzamelen. Een praktische handleiding. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie 75*. blz. 383-506. [ook als aparte overdruk beschikbaar, Tongeren, Michiels]

Van Keymeulen, J. (2004), Trefwoorden en lexicale varianten in de grote regionale dialectwoordenboeken van het zuidelijke Nederlands (WBD, WLD, WVD). In: De Caluwe, J. e.a. (reds.), *Taeldeman, man van de taal, schatbewaarder van de taal*. Gent, Academia Press. blz. 897-908.

Van Keymeulen, J., R. Keulen, J. Swanenberg en T. van de Wijngaard (2007), Dialectlexicografie in de zuidelijke Nederlanden: bibliografie van de regionale en plaatselijke woordenboeken. In: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie 79*. blz. 399-428.

Boek.indd 17 12-11-2008 10:58:49

WBD = Weijnen, A.A. e.a. (1967-2005), *Woordenboek van de Brabantse Dialecten.* Assen/Maastricht, Van Gorcum; Groningen/Utrecht, Gopher.

Weijnen, A. (1961), De semantische en syntactische problematiek van het dialectwoordenboek. In: *Tijdschrift voor Taal- en Letterkunde 78*. blz. 81-95.

Weijnen, A. (1963), Het dialectwoordenboek. In: *Woordenboek en Dialect. Bijdragen en Mededelingen der Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam 24*. blz. 34-52.

Weijnen, A. (1967), De waarde van een dialectwoordenboek. In: *Mededelingen van de Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde 6*. blz. 5-11.

WLD = Weijnen, A.A., J. Goossens e.a. (1983-2008), *Woordenboek van de Limburgse Dialecten.* Assen, Van Gorcum; Groningen, Gopher.

WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal (1864-1998). Digitale versie 1999. Rotterdam, AND Publishers b.v.

WVD = Devos, M. e.a. (1979-), *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*. Gent/Tongeren, Michiels.

WZD = Ghijsen, H.C.M (1964), *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Den Haag, Van Goor. [Fraanje, K. e.a. (2003), *Supplement Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Krabbendijke, Van Velzen]

Boek.indd 18 12-11-2008 10:58:49

Van *pekng* tot *dasjchn*

De waarachtige historie van de oogst der graangewassen in Frans-Vlaanderen, zoals opgetekend door Magda Devos in het voorjaar van 1979

Roxane Vandenberghe en Veronique De Tier[1]

0. Inleiding

We schrijven het voorjaar van 1979 – nu bijna dertig jaar geleden. Als prille dertiger trekt Magda Devos met haar R4-tje door het arrondissement Duinkerke van het Département du Nord in Frankrijk, voorzien van een grote cassetterecorder en een stapeltje vragenlijsten. Ze gaat er van hofstee naar hofstee om bij een aantal oudere Frans-Vlaamse boeren, die het traditionele Vlaamse dialect nog machtig zijn, de woordenschat op te vragen in verband met uiteenlopende aspecten van het traditionele landbouwbedrijf. Magda is op dat ogenblik aangesteld als assistent in het *Seminarie voor Nederlandse Taalkunde en Vlaamse Dialektologie* van de Rijksuniversiteit Gent, waar ze onder leiding van prof. dr. Vanacker vooral nog gegevens verzamelt voor haar proefschrift over bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Gedurende dat hele jaar 1979 gaat ze dus niet enkel enquêteren in Frans-Vlaanderen, maar ook in de rest van het Vlaamse dialectgebied, namelijk in de provincies West- en Oost-Vlaanderen. Tijdens die tochten wordt Magda soms vergezeld door een van haar collega's, Jacques Van Keymeulen of Hugo Ryckeboer.

In Frans-Vlaanderen sprak eind jaren zeventig nog zo'n dertig procent van de inwoners geboren vóór 1930 het oorspronkelijke Vlaamse dialect (Ryckeboer en Maeckelberghe 1986). Hoewel dat niet bepaald weinig is, bleek het toch niet zo gemakkelijk om die dialectsprekers op te sporen en te contacteren. Daarom deden Magda en haar collega's vaak een beroep op de dorpspastoor, die een parochiaal register bijhield, een soort fichebak met pastoraal nuttige informatie over alle parochianen, zoals de taal die zij spraken. De zegslieden die Magda uiteindelijk op die manier heeft weten te strikken, zijn allemaal bejaarde landbouwers, die hoewel zelden geschoold, met kennis van zaken over hun beroep vertellen. Kortom, het zijn stuk voor stuk ideale informanten volgens Trudgills NORM (non-educated older rural male). In de meeste meetpunten is er maar één (goede!) zegsman aanwezig; op sommige plaatsen nemen meerdere sprekers deel aan het gesprek, zoals twee buren of een vader en zijn zoon. Zelden wordt de echtgenote van de landbouwer bij het gesprek betrokken, hoewel je haar vaak tijdens de opname op de achtergrond hoort schuifelen, wanneer ze koffie zet en uitschenkt.

Het geografische netwerk van de mondelinge enquêtering in Frans-Vlaanderen bestaat uit ongeveer 25 meetpunten, netjes over het hele gebied verspreid (zie de verspreidingskaart).

[1] Met dank aan Hugo Ryckeboer voor zijn suggesties i.v.m. de etymologie van enkele Frans-Vlaamse woorden.

Boek.indd 19 12-11-2008 10:58:49

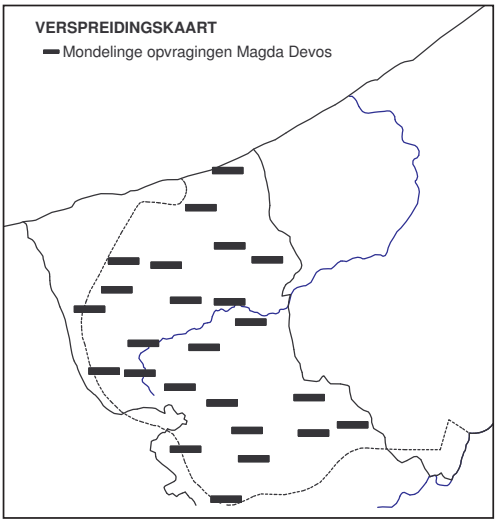

De dagen die Magda in Frans-Vlaanderen doorbrengt, zijn meestal druk bezet: vermoedelijk om tijd en benzine te sparen bevraagt ze soms drie plaatsen op één dag. Op 11 en 12 april 1979 bijvoorbeeld bezoekt ze op één dag respectievelijk Tetegem, Warhem, Killem en Zuidkote, Bissezele, Wilder. Dat moeten vermoeiende en intensieve dagen geweest zijn… De andere opvragingen zijn iets meer in de tijd verspreid en vinden plaats op het einde van april en in de maanden mei en augustus.

Erg handig voor de dialectoloog of dialectlexicograaf die uit de bandopnemingen gegevens wil selecteren, is dat de interviews die Magda afneemt, inhoudelijk erg homogeen zijn. Ze vraagt op elke plaats ongeveer dezelfde thema's en begrippen op, in min of meer dezelfde volgorde. De gesprekken beginnen altijd met een uitgebreide vraag naar benamingen voor behuizing en bouwland. Vervolgens wordt er overgegaan tot de oogst van de graangewassen, waarin telkens ook een korte zijstap wordt gemaakt naar de teelt van hooi en vlas. Daarna komen de delen van de wagen en het paardentuig aan bod, om te eindigen bij enkele losse vragen over bijvoorbeeld het werkvolk op de boerderij. De lengte van de opnames varieert nogal, afhankelijk van hoe "babbelachtig" de informant is, maar de gesprekken duren gemiddeld anderhalf uur.

Voor de dialectoloog-veldwerker zijn deze dertig jaar oude opnames een plezier om naar te luisteren, niet alleen vanwege de unieke dialectgegevens die erop staan, maar ook door de schat aan volkskundige informatie. En dat is in de eerste plaats de verdienste van Magda Devos, die op een rustige maar kordate manier de gesprekken in goede banen leidt. Als jonge interviewster kent ze de knepen van het vak: in plaats van zich rigoureus aan haar vragenlijst vast te klampen, laat ze haar zegslieden op hun eigen manier en tempo hun verhaal vertellen. Ze houdt weliswaar één oog op haar enquête en stuurt het gesprek voortdurend zachtjes bij, tot ze uiteindelijk alle nodige begrippen heeft opgevraagd. De informanten krijgen de ruimte voor pauzes en mijmeringen over het traditionele boerenleven - dat niet altijd als "beter dan nu" wordt ervaren, zonder dat ze echter te ver kunnen afdwalen. Magda kent uiteraard ook de *truken van de foor*: op de vraag hoe het handvat van de *pikke* heet, d.i. het werktuig waarmee het graan wordt geoogst, krijgt ze steevast het antwoord *pikkewerf*. Toch horen we vaak de verwonderde reactie "*Ja dè,… 't iz 'n eeëste keeë dangG dad ooërd ieër ooërn*." 'Ja? Het is de eerste keer dat ik dat woord in deze streek hoor'... een leugentje dat meestal een stimulerend effect heeft op een dialectinformant, dat weet elke veldwerker.

Boek.indd 20 12-11-2008 10:58:49

Al de opnames die Magda Devos eind jaren zeventig voor haar proefschrift heeft gemaakt, ook die uit Frans-Vlaanderen, bevinden zich tegenwoordig nog steeds in het archief van de vakgroep Nederlandse Taalkunde in de Universiteit Gent. Daar staan ze nu al jaren onaangeroerd, maar met de aflevering over de teelt en de oogst van graangewassen van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten in het vooruitzicht, hebben wij ze opnieuw van onder het stof gehaald en beluisterd. Dankzij de gegevens die Magda toen in Frans-Vlaanderen verzamelde, zijn we nu als dialectlexicografen in staat om het verhaal te reconstrueren van de oogst van de graangewassen, in de authentieke terminologie van de landbouwers van Frans-Vlaanderen… en dat is ook de bedoeling van deze bijdrage.

Binnen het Frans-Vlaamse dialectgebied is de woordenschat in verband met de oogst van graangewassen betrekkelijk homogeen en is er weinig geografische differentiatie. Voor de meeste van de opgevraagde begrippen heeft Magda slechts één heteroniem opgetekend. Als er toch twee verschillende benamingen voorkomen, zijn ze vaak allebei bekend bij de informanten en worden ze door elkaar gebruikt. Slechts in een aantal gevallen worden er twee of meer verschillende woorden gebruikt die geografisch in een apart gebiedje voorkomen. Van die laatste begrippen presenteren we in het verhaal ook een woordkaartje. Verder geven we enkel etymologische informatie bij benamingen die een bijzondere vorm of een ongewone oorsprong hebben.

1. Het graan pikken

Het verhaal over de graanoogst start in elk van de gesprekken bij het maaien of ***þikken*** (*þekng*) van de rijpe ***vruchten*** (*vruchtn*), een karwei dat - afhankelijk van het weer - ergens medio augustus begon. Elke Frans-Vlaamse landbouwer had minstens enkele ***þartijen*** (*þartieën*) of ***stukken*** (*stikng*) ***tarwe*** (*tèèrve/terwe/taerve*), ***gerst*** (*gèèste/gaeste*) of ***haver*** (*aaver*) staan; de teelt van ***rogge*** *(rugge)* was in die streek minder gebruikelijk. Tot in de jaren dertig van de vorige eeuw wordt het graan manueel gepikt; vanaf dan komen geleidelijk aan steeds grotere en complexere machines in gebruik om de vruchten af te snijden, zoals de maaimachine en de maaidorser. Alleen graan dat aan de randen en in de hoeken van het veld staat, wordt nog gedurende ruime tijd met de hand gepikt, omdat men er op die plaatsen moeilijker bij kan met de machine.

Handmatig maaien gebeurt met twee werktuigen tegelijk: de ***þikker*** (*þekker*) houdt in de ene hand een ***þikke*** (*þekke*) en in de andere hand een ***þikhaak*** (*þekaak*). De pik ziet eruit als een soort kleine zeis, met een korte steel die verticaal op het vlak van het mes staat, en dient om het graan af te slaan. De pikhaak is een lange houten stok met een metalen haak, die dient om de afgeslagen graanhalmen bijeen te rapen (zie illustratie). Bij het maaien stapt de pikker vooruit om een hoeveelheid graan af te slaan met de pik, ***inslaan*** (*inslòòn*) genoemd, en raapt die met de pikhaak bijeen, ***afhalen*** (*av-/ovaaln*) genoemd. Er wordt meestal twee of drie keer ingeslagen, voor er afgehaald wordt.

Boek.indd 21 12-11-2008 10:58:49

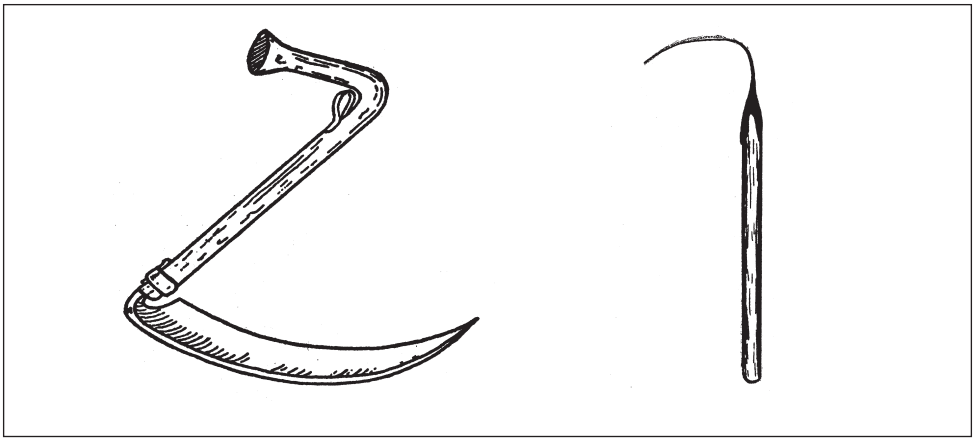

De pik en de pikhaak

Op die manier ontstaat een hoeveelheid of bundeltje graan, dat door de pikker aan de kant wordt gelegd, en dat in het onderzoeksgebied met enkele verschillende woorden wordt benoemd. Op de onderstaande verspreidingskaart is te zien dat het bundeltje op de meeste plaatsen een ***pikkeling*** (*pekkelieng(k)*) wordt genoemd. Vooral in het oostelijke deel van Frans-Vlaanderen spreekt men (ook) van een ***hugge*** (*ugge*) en in het zuiden komt enkele keren het woord ***pikhoop*** (*pekoop*) voor. Enkel in Sint-Jans-Kappel ten slotte is het woord ***leggertje*** (*leggerke*) gebruikelijk.

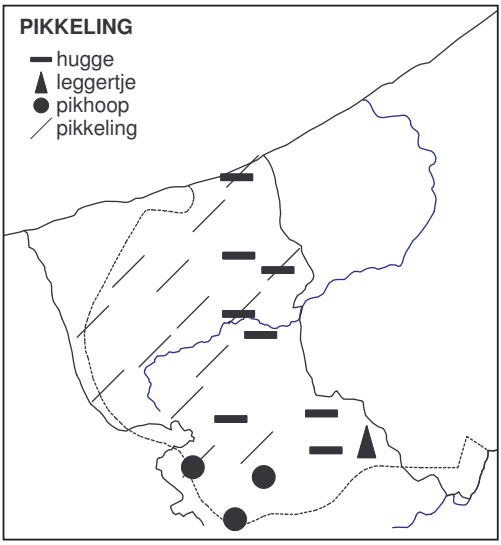

De herkomst van de woorden *pikkeling* en *pikhoop* is betrekkelijk doorzichtig: *pikkeling* is een afleiding van het werkwoord *pikken* en betekent zoveel als 'wat in een keer gepikt kan worden', en een *pikhoop* is een hoop die gemaakt wordt van de hoeveelheid korenhalmen die de pikker in een keer in zijn pikhaak bijeenhaalt. De etymologie van het woord *hugge* vergt wat meer zoekwerk. Debrabandere noteert in zijn West-Vlaams Etymologisch Woordenboek (WVEW sub HUGGE, HOGGE) de hierboven bedoelde betekenis en vermoedt dat het substantief verwant is met het Engelse *to hug* 'omhelzen'. Een andere, o.i. aannemelijker herkomst van *hugge* wordt gesuggereerd in het WNT (sub HOUWEN), namelijk dat het woord verwant is met het werkwoord *houwen* 'afslaan', dat specifieker ook 'gras of graan maaien' betekent. *Hugge* is dan net als *legge*, dat ook in deze betekenis bestaat in het Nederlandse taalgebied, het resultaat van wat in een keer gemaaid of neergelegd wordt. Dit is dus hetzelfde

Boek.indd 22 12-11-2008 10:58:50

benoemingsmotief, namelijk 'resultaat van pikken/houwen', als bij *pikkeling*, *pikhoop*, en zelfs bij het opgetekende *leggertje* ('resultaat van leggen').

Datzelfde woord *hugge* heeft in het westen van West-Vlaanderen, meer bepaald in Veurne-Ambacht, een iets andere betekenis, namelijk die van een kleine pikkeling en bij uitstek een 'bundeltje afgemaaide klavers'. Misschien herinnert Magda zich in dat verband nog specifiek haar opvraging in Eggewaartskapelle, waar haar zegsman van bijna 80 jaar het antwoord op de vraag naar het bundeltje klavers schuldig moest blijven, en toen maar zijn bijna honderdjarige vader te hulp riep, die als antwoord iets als *ugge*… *ugge*… *ugge* produceerde, wat door Magda en haar collega Jacques eerst geïnterpreteerd werd als wat ziekelijk gehoest.

De pikker houdt de pik in zijn rechterhand om het graan af te slaan en verzamelt de afgeslagen halmen met zijn pikhaak, in de linkerhand.

Terug naar Frans-Vlaanderen. Een vraag die ook in elke opvraging terugkeert, is hoe de steel van de pik wordt genoemd. Het antwoord daarop is zonder uitzondering ***pikkewerf*** *(pekkewerf)*. Het woord *werf* is afgeleid van het werkwoord *werven*, dat 'draaien' betekent (WNT sub WERF), een betekenis die beter bewaard is gebleven in het woord *wervel*. De steel van de pik is meestal elleboogvormig en heeft dus een gekromd boveneinde. Volgens de gegevens van de Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland is het woord *werf* voor de steel van de pik zo goed als algemeen bekend in het hele Zuid-Nederlandse taalgebied; het is dus zeker geen typisch Frans-Vlaams woord.[2]

[2] Deze kaart is o.a. te zien op de digitale versie van het WNT (i-WNT) op www.wnt.inl.nl bij het lemma WERF.

Boek.indd 23 12-11-2008 10:58:50

Voor de andere delen van de pik kennen de Frans-Vlaamse informanten geen specifieke benamingen (meer).

2. De pik haren

Door het voortdurende en intensieve gebruik wordt het mes van de pik bot of trekt het krom en komen er kerven in, en dan moet het opnieuw scherp worden gemaakt. Dat gebeurt tijdens de oogst meerdere keren op een dag, meestal tijdens de schafttijd, en volgens verschillende, vaak opeenvolgende en aanvullende methoden.

De eerste methode is om het mes van de pik scherp te kloppen, waardoor de kerven die erin zijn ontstaan, worden weggewerkt. In het Standaardnederlands en heel wat Zuid-Nederlandse dialecten heet die handeling *haren*, in het Frans-Vlaamse en het West-Vlaamse dialect is dat ***boten*** *(booëten)* en in Oost-Vlaanderen en Zeeland gebruikt men werkwoorden als *kloppen*, *zetten* en *scherpen* (Van Vessem 1956). Het westelijke dialectwoord *boten* is verwant met het Engelse *to beat* en het Franse *bouter*, die allebei 'slaan' betekenen (WNT sub BOOTEN). *Boten* betekent in dit geval dus 'scherp maken door er met de hamer op te kloppen'. Om te boten wordt er gebruik gemaakt van ***bootalaam*** (*booët-*, of met verkorting, *botalaam*), dat bestaat uit de ***bootkruin*** (*booët-* of *botkruune*) en de ***boothamer*** (*booët-* of *botaamer*). De *bootkruin* is een soort aambeeldje met een vierkante kop, dat in de grond geplaatst wordt; daarop wordt het mes van de pik met de *boothamer* 'uitgeklopt', tot alle kerven weggewerkt zijn.

De pikker klopt zijn pik uit op de bootkruin, met zijn boothamer.

Een andere, maar vaak complementaire methode om het mes van de pik weer scherp te maken, is een weinig metaal afslijpen. Vroeger werd hiervoor een strekel gebruikt, later een wetsteen. De strekel of ***strijker*** (*strieker*) was niet bij alle Frans-Vlaamse informanten bekend; het is een langwerpig stukje hout waarop een beetje zand aangebracht is (een enkele keer ***gleist*** (*gleeëst*) genoemd). Die strijker wordt dan tegen het mes van de pik gewreven. De woorden *strekel* en *strijker* zijn beide met een ander suffix afgeleid van het werkwoord *strijken* 'ergens over wrijven'. De recentste en bekendste methode om de pik te scherpen, is het mes ervan gewoon te ***wetten*** (*wetn*) met een ***wetsteen*** (*wetsteeën*). Datzelfde gereedschap wordt ook gebruikt om het werktuig om het hooi te maaien, namelijk de zeis, te scherpen.

Boek.indd 24 12-11-2008 10:58:50

3. Het graan binden en stuiken

Terwijl de pikker voortdurend verder het graan afmaait, pikkelingen afhaalt en aan de kant legt, worden die pikkelingen door een binder, meestal een vrouw, tot dikkere bundels ***gebonden*** (*biengn*/*biejen*).

De bindster bindt met een band twee pikkelingen aan elkaar tot een schoof.

Daartoe wordt een ***band*** gebruikt, soms ook wel eens ***strik*** (*strek*) of ***stres*** (*stresse*) genoemd, die gemaakt is van een zestal graanhalmen. Het dikke pak gebonden graan dat op die manier ontstaat, heet op de meeste plaatsen een ***schoof*** (*sjoof*), maar vooral in het noorden van Frans-Vlaanderen komt ook de benaming ***bond*** (*boent*) voor en in het zuiden enkele keren ***boot(je)*** (*booëte* of *botsje*). In die meetpunten waar zowel de benaming *bond*/*boot* als *schoof* voorkomen, is er een licht betekenisverschil tussen beide: een *bond*/*boot* wordt handmatig gebonden en een *sjoof* wordt gereserveerd voor de op dat ogenblik met de machine gebonden bundel.

Het woord *schoof* is etymologisch waarschijnlijk verwant met het Gotische *skuft*, dat hoofdhaar betekent en met het Oudhoogduitse *scobar* 'tas, stapel graan' (WNT sub SCHOOF). De benamingen *bond* en *boot* beschrijven allebei het resultaat van respectievelijk de werkwoorden *binden* en *boten*, m.a.w. 'dat wat gebonden/geboot is'. Volgens Hugo Ryckeboer kan de vorm *bote* morfologisch teruggebracht worden naar *gebote*, met wegval van het prefix *ge-*, wat veel voorkomt in Frans-Vlaanderen, zoals in *met* voor *gemet* en *vlotemelk* voor *gevloten melk*. In elk geval gaat het hier etymologisch om hetzelfde werkwoord *boten* als in het geval

Boek.indd 25 12-11-2008 10:58:51

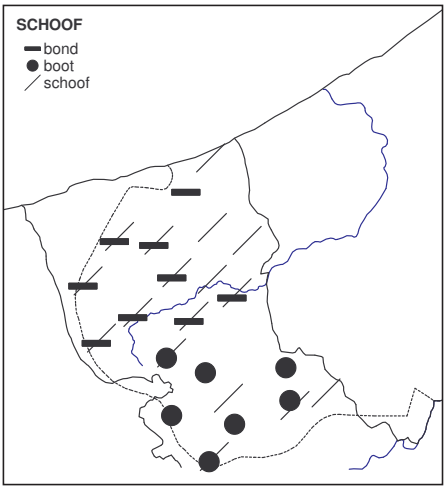

'de pik scherp maken door erop te kloppen' (zie boven), alleen moet het werkwoord hier vermoedelijk in zijn specifiekere betekenis 'de zaaddoosjes van het vlas met een hamer kapot slaan' of 'het vlas dorsen' geïnterpreteerd worden. Vanuit die betekenis is de associatie met 'bundel gedorste graanhalmen, bundel stro' (zie verder in deze bijdrage), en ten slotte zelfs met 'bundel ongedorste graanhalmen' niet ver te zoeken.

De bovenkant van de schoof, waar zich de aren of ***auwen*** (*awn*), en dus het graan, bevinden, is de ***top***; de onderkant ervan, waar zich de stoppeleinden bevinden, heet het ***gat*** of de ***bout*** (*boet*). *Bout* is in het Frans-Vlaamse en West-Vlaamse dialect een benaming voor 'uiteinde' of 'uitsteeksel' in het algemeen, zoals het staartje van een konijn, het stuitje van een kip of een vlechtje in het haar.

Nadat de schoven in rijen zijn neergelegd op het veld, worden ze vervolgens in graanhokken of ***stuiken*** (*stuuk*) gezet. Een stuik is een geheel van twaalf graanschoven die met de top naar boven tegen elkaar worden geplaatst om het graan te laten drogen. De handeling zelf heet ***stuiken*** (*stuukng*), ***opzetten*** (*opsetn*) of met een contaminatie ***opstuiken*** (*opstuukng*). *Stuiken* betekent oorspronkelijk 'stoten, stampen', waaruit later blijkbaar de betekenis 'op hopen zetten' geëvolueerd is. Het woord is verwant met bijvoorbeeld *stok*. De benaming *stuik* voor graanhok is ook buiten Frans-Vlaanderen bekend. Volgens het WNT komt het namelijk ook in Zeeland, Vlaanderen en Brabant voor, en zelfs in Gelderland, Overijssel en Friesland. Dat is ook te merken op de kaart uit de Taalatlas van Noord-Nederland en Zuid-Nederlands.[3]

We moeten echter voorzichtig zijn met die gegevens, want de manier waarop graanhokken gezet worden in het Vlaamse dialectgebied, is erg streekgebonden. Afhankelijk van de graansoort die verwerkt wordt in de hokken, bijvoorbeeld tarwe, rogge, gerst of haver, kunnen de vorm ervan (rond, langwerpig, …), het aantal geplaatste schoven (8-16-24-…) en dus de specifieke naam ervoor erg variëren. M.a.w. misschien slaat het woord *stuik* in de rest van het Nederlandse taalgebied niet specifiek op een langwerpig hok van twaalf schoven, zoals in Frans-Vlaanderen.

Ook de gewoonte om bovenop de stuik nog twee of meer schoven te binden in de vorm van een ***kap*** (*kappe*), om te vermijden dat het inregent en het graan dus begint te kiemen of ***schieten*** (*sjieëtn*), is streekgebonden. Het gebruik is slechts bij enkele Frans-Vlaamse informanten bekend en wordt ***mantelen*** (*manteln*) genoemd.

[3] Deze kaart is o.a. te zien op de digitale versie van het WNT (i-WNT) op www.wnt.inl.nl bij het lemma HOK.

Boek.indd 26 12-11-2008 10:58:51

4. De oogst binnenhalen

Als het graan gedroogd is in de stuiken, wat meestal maar enkele dagen duurt, worden de schoven op een ***wagen*** (*waagn*) geladen en binnengehaald: de ***oogst*** (*oest/ost*) wordt ***ingehaald*** *(inaaln)*, ***binnengedaan*** *(binndoeën)*, ***ingedaan*** (*indoeën*) of ***vergaard*** (*vergòòrn*). De hele handeling hete op sommige plaatsen ook kortweg ***menen*** (*meenn*). Dit werkwoord is verwant met het bij ons beter bekende werkwoord *mennen*, dat nu vooral 'voortdrijven van dieren' betekent.

Het laden van de wagen of het ***maken*** van een ***voer*** (*e voeër maakng*) is een lastig en precies werk, dat door twee personen wordt uitgevoerd. De ***vorker*** (*vorker*) of ***opgever*** (*opcheender*) ***vorkt op*** (*op)forkng*), d.i. hij reikt met zijn ***(schoof)vork*** (*sjooforke*) de bundels graan omhoog naar de ***voermaker*** (*voeërmaaker*) of ***voerelader*** (*voeërelòòder*), die ze vervolgens snel en efficiënt op de wagen schikt. Om meer schoven in een keer te kunnen vervoeren wordt het laadruim van de oogstwagen vaak vergroot. Tot in de eerste helft van de vorige eeuw gebeurt dat met behulp van een houten raam, dat horizontaal op de laadruimte wordt gelegd. Dat raam wordt soms met het meervoud ***berriën*** (*birieën/bèèrieën*) aangeduid. Beter bekend onder de informanten, want recenter in gebruik, zijn de oogstladders. Dat zijn verticale hekken die tegen de voor- en achterkant van de wagen worden geplaatst en vastgemaakt, waardoor het laadvermogen van de wagen in de hoogte uitbreidt. Die ladders worden ***hekkens*** (*ekngs/ekkes*) genoemd, of met een Franse benaming, ***fouragèren*** (*foerazjèèrn*).

Bij het laden van het voer reikt de vorker met zijn oogstvork de schoven aan aan de voermaker, die ze op de wagen schikt. We zien ook de oogstladders, die het laadvermogen van de wagen in de hoogte doen uitbreiden.

Boek.indd 27 12-11-2008 10:58:51

Om te vermijden dat de schoven verschuiven tijdens het rijden, wordt het voer bovendien met behulp van een dik touw opgespannen op de wagen. Die handeling heet overal ***woelen*** (*woeëln/wòòln*) of ***oelen*** (*oeëln/òòln*); in Hondegem wordt daarnaast ook ***kommelen*** (*kommeln*) gebruikt. Het werkwoord *woelen* is een oud Nederlands woord dat teruggaat op de Germaanse stam **-uel-*, met de betekenis 'draaien, winden' (WVEW sub WOELEN). De vorm *oelen* is ontstaan door assimilatie van de velare [w] aan de volgende velare klinker [u]. Het werkwoord *kommelen* is dan weer afgeleid van het substantief *kommel*, dat 'dik touw, kabel' betekent (zie verder in deze paragraaf). Dat woord zou een verbastering kunnen zijn van het Oudfranse *comblel*, maar het kan ook omgekeerd zijn (WNT sub KOMMEL).

De lading opspannen op de oogstwagen gebeurt als volgt. Van op de dissel van de wagen wordt een dik touw, de ***reep*** (*reeëp*) of ***kommel***, gespannen, helemaal tot achteraan naar het uitstekende gedeelte van de langwagen (d.i. het verbindingsstuk van het voor- en achterstel van een wagen). Evenwijdig aan de langwagen loopt een dikke ronde stok, de ***teers*** *(teeës/teis)*. Op de langwagen en op deze *teers* wordt een houten blok met twee openingen geschoven, de ***klavie*** (*klaavje/klaavie*). Met behulp van een dwarsstok, de ***draai-***, ***woel-*** of ***kommelstok*** *(dròòj-, (w) oeël-* of *kommelstok)*, wordt de reep rond de teers gedraaid tot die goed spant (zie illustratie).

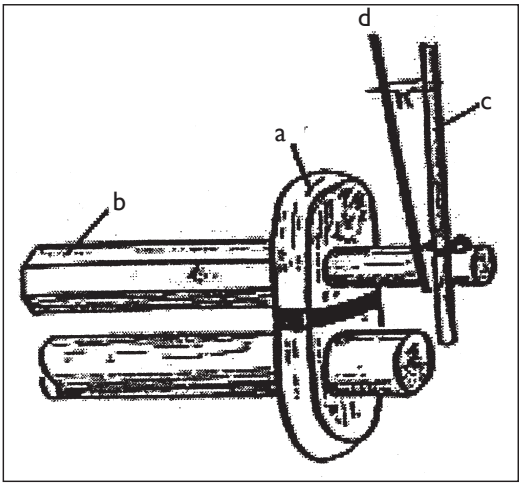

Het woelgereedschap : a) de klavie, b) de teers, c) de woelstok en d) de reep.

De etymologie van het woord *teers* is onzeker. Het is zeker een oud Germaans woord, dat in de verschillende verwante talen en in het Middelnederlands de betekenis 'penis' draagt, maar ook al vroeg de betekenis 'stuk hout, stok'. De verschillende etymologische woordenboeken spreken elkaar echter tegen over de vraag wat nu de oorspronkelijke betekenis was van het substantief: 'penis' of 'stok'.

5. Het graan in de schuur opbergen

Als de lading eenmaal goed opgespannen is, dan wordt de wagen door paarden naar het erf getrokken. De graanschoven worden meestal in de ***schuur*** (*sjeure*) opgeslagen, in een

Boek.indd 28 12-11-2008 10:58:52

aparte bergruimte die de ***schuur-*** of ***schurewinkel*** (*sjeur(e)wiengkel*) of (***schuur)tas*** ((*sjeur)-tas/-tes*) wordt genoemd. *Winkel* heeft hier niet de betekenis die we nu vooral kennen, maar betekent 'hoek'; het is dus de hoek, de ruimte in de schuur waar graan gestapeld wordt (WNT sub WINKEL). De oudere betekenis 'hoek' vinden we ook nog in het woord *winkel-haak* bijvoorbeeld. Het substantief *tas* betekende oorspronkelijk 'hoop, stapel' en verwees dus naar de stapel schoven die op die plaats werd opgeslagen (zie verder). Het woord heeft een betekenisverruiming ondergaan, waarbij het uiteindelijk ook op de bergplaats van die stapels is gaan slaan.

Naast die aparte bergruimte in de schuur bevindt zich meestal de dorsvloer of ***schurevloer*** (*sjeurevloër*), die gemaakt is van aangestampte klei of leem, vermengd met runderbloed, asse, koedrek, enz. Op die vloer wordt in de winter het graan gedorst. Tasruimte en dorsvloer zijn van elkaar gescheiden door een muur, de ***poeiweeg*** (*poejweeë/-wei/-weech*) genoemd in Frans-Vlaanderen, die ongeveer een meter hoog was. Magda heeft samen met haar collega Jacques Van Keymeulen uitgebreid over het tasmuurtje geschreven in het huldealbum ter gelegenheid van de 65ste verjaardag van de bekende dialectoloog Jan Goossens (Devos en Van Keymeulen 1995). Ze heeft zich hiervoor gebaseerd op gegevens die terug te vinden zijn in de WVD-aflevering over Behuizing (Devos, Ryckeboer en Van Keymeulen 1985).

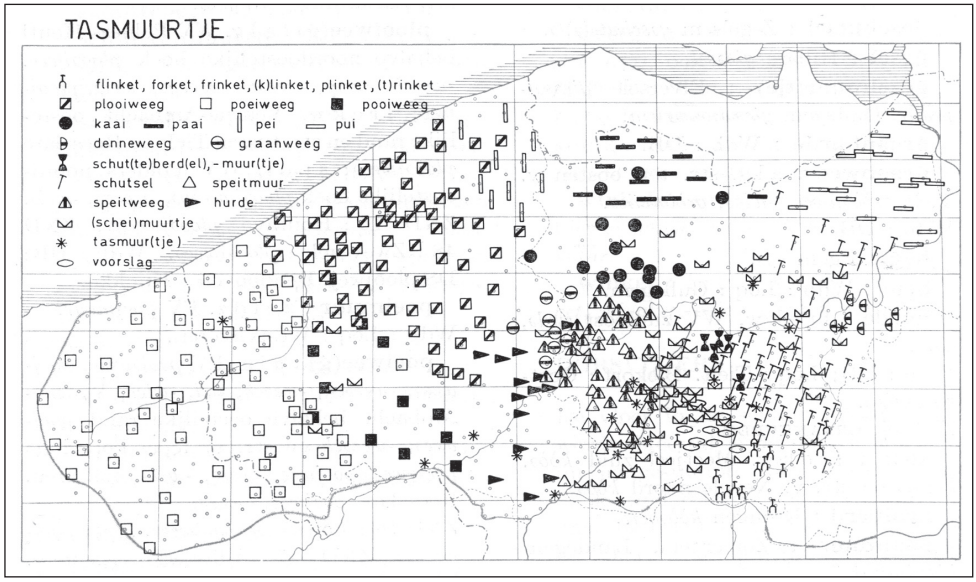

Op de bovenstaande kaart is duidelijk te zien dat de benaming *poeiweeg* niet typisch is voor Frans-Vlaanderen, maar ook voorkomt in West-Vlaanderen, naast verwante of afgeleide benamingen als *pooiweeg, paai*, *pei* en *pui*. Het eerste lid van de samenstelling, namelijk *poei*, is een afleiding van het Oudfranse substantief *pui(e), poi(e)*, met als betekenis 'verhoging, borstwering', dat afgeleid is van het Latijnse *podium*. Die Oudfranse vocaal van *poie* heeft zich in het Nederlands op verschillende manieren aangepast aan de gangbare uitspraak; voor meer informatie hierover verwijzen we naar het artikel van Magda. Het tweede lid van de samenstelling, namelijk *weeg*, is afgeleid van een Indogermaanse basis die 'winden,

Boek.indd 29 12-11-2008 10:58:52

vlechten' betekent. Het tasmuurtje is dus oorspronkelijk als het ware een 'borstwering' van vlechtwerk, die met leem is bepleisterd.

De wagen die met de graanschoven binnenkomt, rijdt meestal tot op de dorsvloer, waar hij door minstens drie personen wordt gelost: 1. een ***afsmijter*** *(af-/ofsmieter)*, die de schoven ***afvorkt*** (*af-/oforkng*); 2. een ***bijsmijter*** (*biesmieter*) of ***(be)naargever*** (*(be)nòòrgeendre*), die de schoven ***bijsmijt*** (*biesmietn*) of ***naarlegt*** (*nòòrlegn*); en 3. een ***taslegger*** (*taz-/tezlegger*) of ***schuretasser*** (*sjeuretesser*), die ze in de bergruimte stapelt of ***tast*** (*tasn/tesn*). Vooral dat laatste is een zwaar en moeilijk karwei, omdat de hoop schoven of ***tas*** (*tas/tes*) steeds hoger wordt en uiteraard niet mag invallen.

Naarmate de tas hoger wordt, wordt het ook steeds moeilijker en gevaarlijker om de schoven te stapelen. Soms is er nog een vierde persoon nodig om de schoven met een vork naar boven toe aan te reiken aan de tasser. Die persoon moet klein, lenig en sterk zijn en zit ergens halfweg in de stapel schoven, in een uitsparing die speciaal daartoe is gemaakt. Sommige informanten verwijzen naar die persoon met de benaming ***ezel***, vanwege de weinig benijdenswaardige en lastige positie. De uitsparing in de tas is het ***ezelsgat*** of de ***zetel***.

6. Het graan in mijten zetten

Als er onvoldoende plaats is in de schuur om al dat graan op te bergen, worden de geoogste schoven buiten gestapeld, in graanmijten die eruit zien als strooien hutten met een ronde romp en een puntdak (zie illustratie).

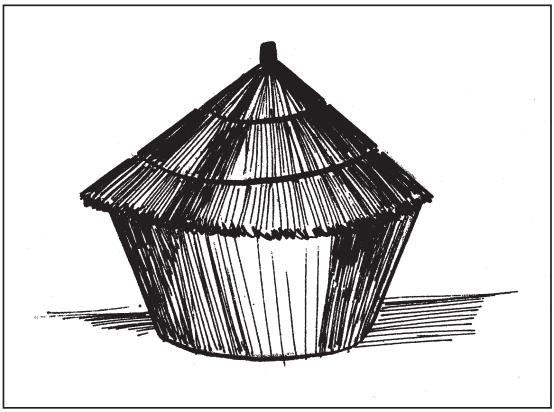

Een ronde graanmijt.

Zo'n ronde graanmijt krijgt verschillende benamingen in Frans-Vlaanderen, die in mooi afgebakende gebiedjes voorkomen. In het noordoosten van het gebied wordt meestal ***schelf*** (*sjaef*) gezegd; in het zuiden zijn de verwante benamingen ***vum*** (*vumme*) en ***vem*** (*vemme*) gebruikelijk, terwijl ***hoop*** (*oop*) en ***opper*** vooral beperkt zijn tot het westen van Frans-Vlaanderen.

Boek.indd 30 12-11-2008 10:58:52

Het substantief *schelf* is een oud Nederlands woord dat oorspronkelijk 'houten stelling' of 'planken vloer' betekende (WNT sub SCHELF) en dat in een aantal Oost-Vlaamse dialecten gebruikt wordt om te verwijzen naar de dilt, d.i. de bergplaats voor het stro of hooi boven een stal of schuur (*dilt* in het Frans-Vlaams). Volgens Debrabandere (WVEW sub SCHELF) is de betekenis 'opgestapelde hoop stro, hooi' afgeleid van de betekenis 'hooizolder'. Ook *vim* betekent 'stapel, hoop' (WNT sub VIM/VEM). De variant *vumme* is ontstaan door klinkerronding onder invloed van de [v] en de [m]. *Opper* hangt volgens het WNT (sub OPPER) samen met het werkwoord *opperen*, maar het is niet zeker of het daarvan afgeleid is. *Opperen* betekent 'materiaal aandragen, vooral bij metselaars'. In de Westhoek en Frans-Vlaanderen wordt het gezegd voor hooi voorlopig in hoopjes zetten om het in onzeker weer te beschermen tegen de regen en toch nog te laten drogen. Een *opper* is zo'n hoopje hooi. De naam kan overgedragen zijn naar een kleine stapel schoven, en daarna ook naar een grotere.

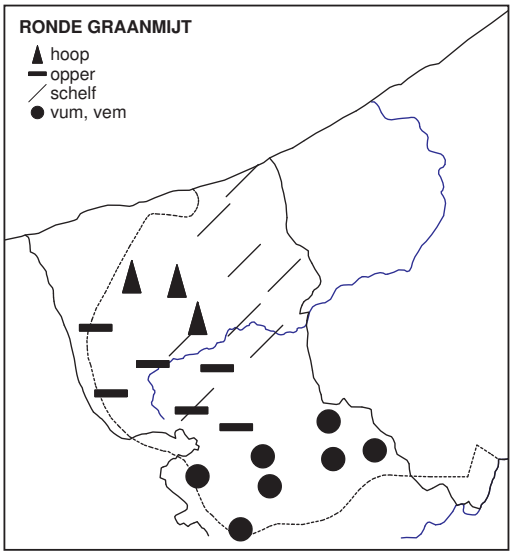

Al die ronde korenmijten staan vaak samen dicht bij de schuur op een plaats die het ***schelfhof*** (*sjaevof*), het ***vummestuk*** (*vummestik*), het ***hoophof*** (*opof*) of het ***opperplein*** (*opperpling*) wordt genoemd. Net als de vorm van de graanhokken (zie boven), is ook de vorm van de korenmijten in het Vlaamse dialectgebied streekgebonden. In sommige delen van West- en Oost-Vlaanderen is het namelijk de gewoonte om schoven in vierkante of langwerpige (***langwijsde*** > *langkwiezde*, in het Frans-Vlaams) mijten te stapelen. In Frans-Vlaanderen echter wordt enkel stro of gedroogd vlas in dergelijke vierkante of rechthoekige hopen geplaatst; die worden dan meestal ook *vummen* of *vemmen* genoemd.

Zo'n schelf zetten was opnieuw een moeilijk karwei en vergde enige handigheid van de 'zetter'. Elk schelf is gebouwd op een kleine, cirkelvormige eerste laag schoven of stro, de ***voet*** (*voeët*), waarop andere lagen schoven worden gelegd, op zo'n manier dat de schelf een steeds grotere omtrek krijgt. Zo ontstaat er een soort omgekeerde afgeknotte kegel, die de ***bul*** wordt genoemd. De eerste en oorspronkelijke betekenis van dit substantief is 'afgeknotte boom' of 'boomtronk' (De Bo sub BUL en WNT sub BUL en BOL). Vermoedelijk is van daaruit de algemenere betekenis 'afgerond en hol lichaam (uit hout/stro)' ontstaan, zoals het onderste gedeelte van de schelf. Het woord *bul* wordt immers in de West- en Frans-Vlaamse scheepsterminologie ook gebruikt voor de romp van een vaartuig (Vandenberghe 2000).

De bovenste laag schoven van die *bul* steekt een eindje naar buiten uit, als een afdakje waar de regen kan van afsijpelen. Dat afdakje heet de ***waterlaag*** (*woaterlaage*). Op die water-

Boek.indd 31 12-11-2008 10:58:52

laag wordt ten slotte het puntdak gebouwd, de ***kappe***. Schelven die op de juiste manier gebouwd zijn, zijn solide en waterdicht en kunnen maanden, eventueel wel jaren, blijven staan.

7. Het graan dorsen

Een laatste belangrijke stap in de oogst van de graangewassen is het dorsen van het graan. ***Dorsen*** (*dasjn/desjn*) is de handeling waarbij de korrels of het graan uit de aren worden geslagen. Vroeger gebeurde dat met een primitief handwerktuig, de dorsvlegel; sinds de jaren dertig van de vorige eeuw echter wordt graan overal in Vlaanderen gedorst met een machine, die steeds efficiënter en sneller werkt, maar we gaan hier niet op in. De Frans-Vlaamse informanten van Magda kennen het dorsen van de graangewassen met de vlegel dus enkel nog uit hun kindertijd of door verhalen van ouders en grootouders. Het werktuig zelf echter is wél nog bekend onder de zegslieden, omdat het zelfs tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw nog gebruikt werd om andere gewassen te dorsen, zoals erwten of bonen. Graan dorsen gebeurde doorgaans gedurende de winter, omdat er toen weinig ander (dringend) werk te verrichten was op de hoeve, en werd door groepen arbeiders uitgevoerd tegen een afgesproken loon.

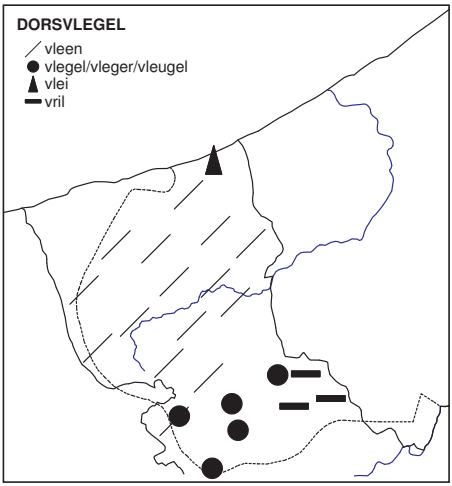

De dorsvlegel wordt in Frans-Vlaanderen met verschillende termen benoemd, die volgens de meeste etymologische en dialectwoordenboeken aan elkaar verwant zijn. In vrijwel heel Frans-Vlaanderen, behalve in het zuiden, is het woord ***vlee(n)*** gangbaar. In het zuiden van het gebied vinden we de woorden ***vlegel*** *(vlegel/vleeël)*, ***vleger, vleugel*** en ***vril*** terug. Enkel in Zuidkote ten slotte is het woord ***vlei*** opgetekend. Het WFV vermeldt ook nog het woord *vlink* voor Rekspoede, maar dat komt in geen enkele van Magda's opvragingen voor. De grondvorm van al die woorden is *vlegel*, dat afgeleid is van het Latijnse *flagellum* 'zweep, gesel' (WVEW sub VLEIEL). Door dissimilatie van de twee [l]'s tot [l] - [r] is hieruit de vorm *vleger* te verklaren, terwijl *vleugel* de vorm is met geronde vocaal. In het westelijke Vlaams kan met de bekende overgang *egi* > *ei* een vorm *vleiel* ontstaan, en met vocaalverkorting daaruit *vlil*, zoals ook in het woord *zegel* > *zeil* > *zil* is gebeurd. Uit *vleil* zou dan *vlei* > *vlee(n)* zijn geëvolueerd. De benaming *vril* ten slotte is ontstaan uit de vorm (*vleiel* > *vleil* >) *vlil*, opnieuw door dissimilatie van [l] en [r]. Volgens Debrabandere echter is dat *vlei(e)* moeilijk te verklaren als een verkorting van *vleiel* (WVEW sub VLEI, VLEIE). Hij denkt dat de vorm *vlei* afgeleid is van een oud werkwoord **vlegen* dat 'slaan' betekende en dat misschien verwant is met het Latijnse *plaga* 'slag'.

Boek.indd 32 12-11-2008 10:58:53

De dorsvlegel.

De dorsvlegel bestaat uit twee delen: een lang houten handvat, dat met niet-specifieke benamingen als ***steel, staart*** *(stèèrt)* of ***staf*** wordt benoemd, en een kortere, dikkere houten slagknuppel, de ***knuppel*** *(tnippel)*, ***knuppelaar*** (*tnoppeloare*) of ***roede*** (*roeë*) genoemd. Beide stukken zijn losjes met elkaar verbonden door riempjes van varkensleer of palingvel, waar de informanten van Magda echter geen benamingen (meer) voor kennen.

Het dorsen zelf gebeurt doorgaans op de dorsvloer in de schuur (zie boven). De schoven graan worden uit de schuur of schelf gehaald en in een bepaalde opstelling op de grond uitgespreid. De dorser houdt de steel van de vlegel in zijn handen en slaat met een ruime zwaai de knuppel op de toppen van de uitgespreide schoven, opdat de graantjes uit de aren zouden springen of vallen. Meestal wordt er met twee, drie of vier mannen tegelijk gedorst, die elk om de beurt slaan en ervoor moeten zorgen dat ze ***de kadans houden*** (*de kadanse oedn*). Bij de minste afwijking van het slagritme raken de vlegels immers elkaar of de dorsers, en dat kan ernstige verwondingen veroorzaken.

Als de gewassen voldoende gedorst zijn, worden de achtergebleven lege halmen, d.i. het ***strooi*** (*strooëj*), opgeraapt van de dorsvloer en wordt het graan zelf met een grote schop opgeschept. De lange strohalmen worden opnieuw met een ***band*** bijeen gebonden tot een dikke ***bondel*** (*boendel/boengel*), ***bond*** (*boent*) of ***boot*** (*booëte*). Zoals eerder gezegd, zijn de substantieven *bond* en *bondel* afleidingen van het werkwoord *binden* en is *boot* afgeleid van het werkwoord *boten*, dat oorspronkelijk 'slaan' betekende (zie boven). De kortere stukjes stro, de ***brokkelingen*** (*brokkeliengn*), worden vaak bijeengebonden tot een ***kortebond*** (*korteboent*) of –***bondel*** (*-boengel*).

Boek.indd 33 12-11-2008 10:58:53

Een bijzondere behandeling en bestemming krijgt echter het ***roggestrooi*** (*ruggestrooëj*), dat in vergelijking met andere graangewassen erg lang is. Die lange strohalmen worden gekamd en gezuiverd en vervolgens in bundels gebonden om te gebruiken als dekstro, dus om huizen te bedekken en dijken te bekleden. Dat gezuiverde roggestro krijgt in Frans-Vlaanderen meestal de naam ***glei***, of ook wel eens ***galei*** of ***glui***. Het zuiveren van dat roggestro heet ***g(a)leien*** (*g(a)lein*) of ***gluien*** (*gluin*). In de betekenis 'roggestro, dekstro' is het woord *glui* tamelijk ruim verspreid in het Noord-Nederlandse taalgebied, terwijl de verwante vorm *glei* algemeen bekend is in het Zuid-Nederlandse taalgebied (WNT sub GLUI). Volgens Debrabandere (WVEW sub GLUI) gaan de woorden terug op het Middelnederlandse *gloy*, *gley*, *gluy* 'stro van goede hoedanigheid', die vermoedelijk ontleend zijn aan het Oudfranse *glui(e)* 'dekriet, roggestro', dat op zijn beurt van het volkslatijnse *glodium*, *clodium* 'grof roggestro' afgeleid is. De vorm *galei* is ontstaan door de invoeging van een voortonige versterkte [*a*].

Wat er na het dorsen met het graan en het stro gebeurt, daar gaat Magda in de opvraging niet op in. Het is wel algemeen bekend dat het opgeschepte graan eerst gezuiverd wordt met behulp van een zeef en een wanmolen of ***wind(e)molen*** (*wiendemûln)* en daarna op de graanzolder wordt bewaard tot het verkocht wordt aan een handelaar. Het gebundelde stro wordt meestal buiten bewaard in grote hopen of *vummen/vemmen*, en dient als strooisel voor de dieren.

Enkele vrouwen en kinderen aan het zanten; op de achtergrond zien we stuiken staan.

Boek.indd 34 12-11-2008 10:58:53

8. Het naoogsten

Een laatste aspect van het oogsten dat in de gesprekken steeds aan bod komt, is het naoogsten of ***zanten*** (*zajen/zaaën/zangn*). Dat is het gebruik waarbij kinderen of vrouwen, meestal van bescheiden komaf, na het pikken van de vruchten op het veld de achtergebleven aren gaan oprapen en verzamelen, om er bijvoorbeeld zelf brood mee te kunnen bakken. Die aren worden dan bijeengebonden in een bundeltje, dat een ***zante*** (*zaaë/zange*) wordt genoemd. Het substantief *zante* en het werkwoord *zanten* zijn wellicht afgeleid van een vorm **zamte*, dat een afleiding is van het Middelnederlandse *zamen*, *samenen* in de betekenis 'verzamelen'. Oorspronkelijk betekende het woord *zante* alleen 'korenschoof', nu is het vooral nog bekend in de betekenis 'handvol samengebonden korenaren die na de oogst op het veld verzameld zijn' (WNT sub ZANTE en De Bo sub ZANTE, ZANGE). In Frans-Vlaanderen wordt trouwens niet enkel graan gezant op het veld na de oogst, ook achtergebleven *erpels* worden na het rooien vaak van het veld opgeraapt.

9. Slot

Hier eindigt het relaas van de oogst der graangewassen, verteld door Frans-Vlaamse boeren in hun eigen taal en op band geregistreerd door Magda Devos in het voorjaar van 1979. Uit de beschrijving blijkt duidelijk dat elke stap in de oogst een zwaar, moeilijk en vaak ook rigoureus werk was, of er nu gepikt, gestuikt, gemeend, getast, in schelven gezet of gedorst moest worden. Wij hopen dat Magda bij het lezen van dit artikel met veel plezier en misschien een vleugje nostalgie terugdenkt aan die veldwerkperiode, die niet alleen een van de meest fundamentele aspecten is van de dialectlexicografie, maar ook een van de leukste.

Binnenkort schieten we samen met Magda weer in actie om al het materiaal dat zij heeft opgevraagd, samen met duizenden andere gegevens, in te voeren, te bewerken en te publiceren in een nieuwe aflevering van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten, over de oogst van de graangewassen. Dankzij dit mondeling opgevraagde, erg betrouwbare materiaal zal het Frans-Vlaamse gebiedje op de woordkaarten voor die begrippen nog eens goed gevuld zijn.

BIBLIOGRAFIE

De Bo, L. (1873), *Westvlaamsch idioticon*. Brugge, Gailliard. Heruitgave door Joseph Samyn: Gent, Siffer (1890-1892). Herdruk 1970, 1976, 1984: Handzame, Familia et Patria.

Devos, M. en J. Van Keymeulen (1995), "De Zuidnederlandse benamingen voor het tasmuurtje." In : Cajot. J., Kremer L. en H. Niebaumm. *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. blz. 485-512.

Devos, M., H. Ryckeboer en J. Van Keymeulen (1985), *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Deel I. Landbouwwoordenschat. Afl. 2. Behuizing*. Seminarie voor Vlaamse Dialectologie, Rijksuniversiteit Gent.

Boek.indd 35 12-11-2008 10:58:53

EWA = *Etimologiewoordeboek van Afrikaans (*2003), Supplement 2007. Stellenbosch.

EWN = M. Philippa, F. Debrabandere en A. Quak (2003-heden), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Ryckeboer, H. en F. Maeckelberghe (1986), "Dialekt en standaardtaal aan weerszijden van de taalgrens in de Westhoek." In : *De Franse Nederlanden-Les Pays Bas français* 12. Rekkem, Ons Erfdeel. blz. 129-151.

Stapelkamp, C. (1950), "Vijn-Vijm-Vim-Viem". In : *Taal en Tongval* 2. blz. 44-54.

Van Vessem, A. (1956), *Oogstgerei-benamingen. Een taalgeografisch onderzoek met 14 kaarten*. Assen, Van Gorcum.

Vandenberghe, R. (2000), *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten. Deel II Niet-agrarische vaktalen. Afl. 7 De Zeevisser*. Vakgroep Nederlandse Taalkunde, Universiteit Gent.

WFV = Moeyaert, C. (2005), *Woordenboek van het Frans-Vlaams*. Leuven, Davidsfonds.

WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1864-1998). Digitale versie 1999. Rotterdam, AND Publishers b.v.

WVEW = Debrabandere, F. (2002), *West-Vlaams etymologisch woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden*. Amsterdam/Antwerpen, L.J. Veen.

ZEW = Debrabandere, F. (2007), *Zeeuws etymologisch Woordenboek. De herkomst van de Zeeuwse woorden*. Amsterdam, Atlas.

Boek.indd 36 12-11-2008 10:58:53

’t Volgt den tijd van ’t jaar

Kekels aan ’t dak, lommen in ’t ijs, brimmel over ’t gras en bommelijs op ’t veld

Tineke De Pauw en Matthias Lefebvre

“Schoon ende klaar,
’t Volgt den tijd van ’t jaar,
En ’t groeit met den wortel opperwaar(t.”
(De Bo)

0. Inleiding

Toen wij tijdens het nalezen van de drukproeven voor onze aflevering ‘School en kinderspelen’ zochten naar een onderwerp voor dit artikel, lag het voor de hand dat we een of ander spelletje uit onze nieuwe aflevering zouden bespreken. Het is uiteindelijk toch anders uitgedraaid. Uit ongeveer vijfhonderd lemma’s rond school en kinderspelen, kozen we in eerste instantie voor de twee minst prototypische lemma’s uit deze aflevering, nl. ‘bomijs’ en ‘ijspegel’. Beide lemma’s raakten eerder toevallig in deze aflevering verzeild. Hoewel bomijs oorspronkelijk niet op onze lemmalijst stond, kwam het begrip tijdens de mondelinge opvragingen over kinderspelen bij verschillende Zeeuws-Vlaamse gespreksgroepen vanzelf ter sprake. De ijspegel kreeg dan weer veel aandacht in de monografie van De Cock en Teirlinck over kinderspelen. Bij beide begrippen besloten we - hoe op het randje van ons onderzoeksveld ze ook waren - dat ze niet mochten ontbreken in onze aflevering. Bomijs en ijspegel leverden mooie kaarten op en bleken een geschikt onderwerp voor dit artikel. Ter vervollediging onderzochten we naast de benamingen van ‘bomijs’ en ‘ijspegel’ ook de woordenschat voor de begrippen ‘gat in het ijs’ en ‘rijp’.

Het materiaal waarop we ons voor dit artikel baseren, is uit erg verschillende bronnen afkomstig. De begrippen ‘ijs’, ‘gat in het ijs’, ‘rijm’, ‘bomijs’ en ‘ijspegel’ werden opgevraagd in WVD 78: Het weer. Bij de mondelinge opvragingen over kinderspelen in Zeeuws-Vlaanderen kwam het begrip bomijs in veel gespreksgroepen vanzelf ter sprake. Daarom werd in WVD 177, een navraaglijst over kinderspelen, ook naar bomijs gevraagd. Voor ijspegel werd dat niet gedaan, maar daarvoor waren naast de WVD-gegevens ook gegevens uit ZND 36 beschikbaar. Dit opgevraagde materiaal werd aangevuld met gegevens uit diverse monografieën en idiotica.

Boek.indd 37 12-11-2008 10:58:54

1. Bomijs

1.0. Inleiding

Het fenomeen bomijs is bij veel mensen bekend, maar de officiële Nederlandse benamingen ***bomijs*** en ***kelderijs*** zijn minder algemeen verspreid. Een korte toelichting van het begrip dringt zich dus op.

Bomijs is holliggend ijs, dat geen contact meer heeft met het onderliggende water. Het komt voor in twee omstandigheden.
Een eerste algemene vorm van bomijs is de dunne ijslaag die al bij licht vriesweer ontstaat op natte putten of voren in velden en aarden wegen. Deze dunne ijslaagjes zijn erg broos en breken gemakkelijk - wat een vermakelijk tijdverdrijf oplevert voor jonge en minder jonge kinderen. Deze vorm van bomijs ontstaat doordat bovenop een kleine plas water een ijslaag gevormd wordt, waarna het nog niet bevroren onderliggende water in de grond wegloopt. De ijslaag wordt niet meer gedragen door water en ligt hol. Deze ijslaag breken is echter ongevaarlijk, het niveauverschil bedraagt immers slechts enkele centimeters.
Een tweede vorm van bomijs is te vinden op grote waterpartijen, die bij genoeg vorst dichtvriezen. Door het zakken van het waterpeil van bijvoorbeeld de betreffende beek of vijver ontstaan onder het ijsoppervlak luchtbellen. Op deze plaatsen wordt het ijs niet meer gedragen, en kan het onder grote druk (bijvoorbeeld van een schaatser of spelend kind op het ijs) breken. Wanneer dat gebeurt, komen schaatsers of spelende kinderen meteen in diep, ijskoud water terecht, wat een levensgevaarlijke situatie oplevert.

BOMIJS

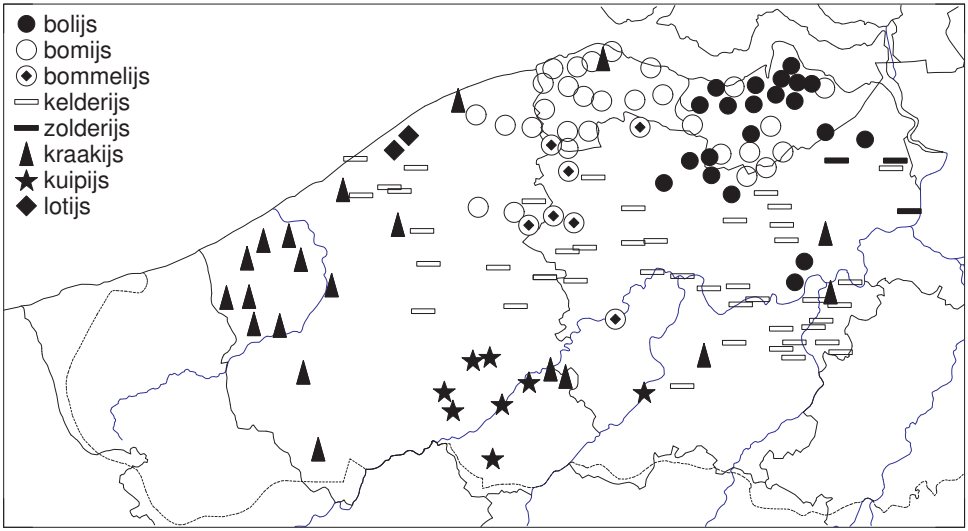

Tijdens ons onderzoek naar de benamingen voor bomijs vonden we een mooie verzameling dialectwoorden. De benoemingsmotieven hiervoor zijn meestal gebaseerd op het onderscheid tussen gewoon ijs en bomijs.

Boek.indd 38 12-11-2008 10:58:54

1.1. Benamingen verwijzend naar het uitzicht/voorkomen van bomijs

De gemakkelijkste manier om bomijs van gewoon ijs te onderscheiden, is de witte kleur. Puur ijs (bevroren water dus) is doorzichtig. Waar het water onder het ijs wegloopt, ontstaan luchtbellen. Wanneer het ijs op die plaats nog wat aanvriest, zit er lucht in het ijs gevangen. Dit ijs is troebel en wittig. De witte plekken zijn vaak rond, en vallen goed op in een grotere, donkere ijsvlakte.

Op grote ijspartijen vormen de ronde, witte vlekken een aanduiding van het gevaarlijke, ongedragen ijs. Dit belangrijke herkenningskenmerk leidde in enkele dorpen tot een benaming. In Watou kent men ***wit ijs***, in Sint-Martens-Latem ***melkijs***.

In het Adegemse ***kolijs*** is *kol* een vergelijking van de ronde witte plekken op het ijs met de witte bles op het voorhoofd van donkerharige runderen of paarden. WNT vermeldt ook uit Groningen de benaming *kol* voor een witte plek in het ijs. In het woord ***kornelijs*** in Leffinge is *kornel* een variant van *korrel*; ook hierin zien we een verwijzing naar de korrelige witte vlekken op het ijs. Het woord *kornel* wordt overigens ook gebruikt voor het maantje van een vingernagel, wat ook een lichter gekleurde plek is.

1.2. Benamingen verwijzend naar het geluid dat met bomijs gepaard gaat

Bomijs is naast de Standaardnederlandse benaming ook een van de frequentst genoteerde dialectwoorden en komt voor in de noordoostelijke hoek van West-Vlaanderen en in Zeeuws-Vlaanderen. In het WNT vinden we dat deze benaming ingegeven is door het holle geluid dat ontstaat door op bomijs te kloppen. Wanneer men op gewoon ijs klopt, geeft dit immers nauwelijks weerklank - door de druk van het water eronder gaat het hier om een grote, vaste massa die niet reageert op het kloppen. Bij bomijs veroorzaakt het weggelopen water een holte onder het ijs, die bij kloppen als klankkast fungeert. Dit soort geluid wordt *bommen* genoemd, en hiervan zou de veelvoorkomende dialectbenaming *bomijs* afgeleid zijn. Toch willen we hier ook wijzen op een volkse - andere - interpretatie van het woord *bomijs*. *Bomijs* komt immers voornamelijk in Zeeuws-Vlaanderen voor, en daar werd de opvraging mondeling uitgevoerd. Het viel op dat meerdere informanten het woord *bomijs* nader toelichtten, en daarbij telkens vertelden dat het element *bom* 'bodem' betekent, en *bomijs* dus 'ijs dat op de bodem ligt'. Die verklaring is heel aannemelijk: doordat het water onder het ijs wegloopt, ligt bomijs in de velden als het ware op de grond. Toch is deze theorie o.i. hooguit een herinterpretatie. *Bommen* komt immers nog terug in enkele andere dialectbenamingen voor bomijs, al is het dan via het frequentatief *bommelen*, dat in het Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek de betekenis 'herhaald dof geluid geven' krijgt. *Bommelen* leidde tot de benamingen ***bommela-ijs*** in Heikant en ***bommelijs*** in het westelijke Meetjesland, Beernem, Watervliet en Astene. Volgens de informanten in westelijk Meetjesland wordt de benaming *bommelijs* hier wèl aangevoeld als een afleiding van *bommelen*, 'rommelen'. Ook bij onweer *bommelt* het in deze streek.

In Beveren-Waas werd ***popijs*** opgetekend, een benaming die ons in eerste instantie voor een raadsel plaatst. Toch menen we hier hetzelfde benoemingsmotief te zien als bij *bomijs*. In

Boek.indd 39 12-11-2008 10:58:54

het WNT vinden we bij *popelen* de betekenis 'een zoo snel zich herhalend of weerkaatsend geluid geven of maken, dat het zich aan het gehoor voordoet als een weergalmen of een suizen, ruischen.'

1.3. Benamingen verwijzend naar de holle ligging van het ijs

Ook de holle ligging van het bomijs vormt de aanleiding voor enkele benamingen.
In Merelbeke en Waregem komt het voor de hand liggende ***hol ijs*** voor; in Kooigem werd ***luchtijs*** opgetekend - ijs waar lucht onder zit, dus.
Op plaatsen waar het water onder het ijs helemaal weggelopen is, bestaat bomijs eigenlijk uit een losliggende ijsplaat. Dat vormt de aanleiding voor de benaming ***droog ijs*** in Strijpen.
Frequent in het noorden van Vlaanderen en in de Denderstreek vinden we ***kelderijs***. Hierin verwijst kelder naar de holle ruimte onder het ijs; het ijs is als het ware onderkelderd.
Het Tieltse ***keldijs*** is hier een variant van. ***Kelderbom*** werd in Eksaarde opgetekend, net tussen een gebied met *kelderijs* en een gebied met *bomijs* in. Het woord is een contaminatie van die twee benamingen.

1.4. Benamingen verwijzend naar de dunheid van bomijs

Het Poelkapelse ***fijn ijs*** benadrukt de dunheid van het ijs dat vooral op kleinere waterpartijen gemakkelijk ontstaat.

In het Waasland werd sporadisch ***zolderijs*** genoteerd. Dit vormt een mooi contrast met ***kelderijs*** en de verleiding is groot er een variant in te zien. Waarschijnlijk moeten we de vergelijking toch eerder zien in de dunne, fijne structuur van het bomijs, die te vergelijken is met een dun plafond tussen huis en zolder. Men moest vroeger vaak met enige omzichtigheid op de zolder lopen, om niet door het dunne plafond heen te schieten. Diezelfde sensatie krijgt men bij het lopen op het dunne bomijs. In het WNT vinden we verschillende voorbeelden van de uitdrukking *op/over een papieren zoldertje lopen*. Hiermee wordt o.a. het lopen op bomijs bedoeld. Deze constructie wordt volgens het WNT gebruikt in Vlaams-Belgie en in Oost-Nederland en werd door Gezelle genoteerd voor Reningelst en Houtem.

Minder doorzichtig is de benaming ***eendjesijs*** (*eenzekesijs*) in Nieuwerkerken. Misschien wordt dit ijs zo genoemd omdat het zo dun is, dat enkel de lichte eenden er probleemloos over kunnen stappen. Dat zou dan eveneens de verklaring kunnen zijn achter het Engelse *cat ice*: ook katten staan bekend om hun behoedzame wijze van stappen.

1.5. Benamingen verwijzend naar het gevaarlijke karakter van bomijs

1.5a. De breekbaarheid van bomijs

De meeste benamingen voor bomijs verwijzen naar het gevaar dat ermee gepaard gaat. Een belangrijke eigenschap is dat bomijs gemakkelijk breekt, doordat het niet langs onderen

Boek.indd 40 12-11-2008 10:58:54

gesteund wordt. Deze eigenschap maakt het leuk om in de velden op bomijs te springen en het zoveel mogelijk te kraken, maar het is tegelijk erg gevaarlijk; bomijs op een beek of vijver kan breken door het gewicht van een persoon of zelfs van een klein kind. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat deze belangrijke eigenschap in verschillende benamingen voor bomijs benadrukt wordt.
De oorsprong van de benaming ***breekijs*** in Gent en De Klinge ligt voor de hand: het is een samenstelling van *ijs* met het werkwoord *breken*. ***Braakijs*** in Nieuw-Namen en ***breukijs*** in Wevelgem zijn beide oude ablautende afleidingen van de stam van *breken*. Ook ***brokijs*** ontstond uit een afgeleide van *breken*, nl. *brok*. ***Brokkelijs*** is een samenstelling met het diminutief van *brok*, nl. *brokkel*, ofwel met het frequentatief *brokkelen*.
Kraakijs verwijst naar het krakende geluid dat gepaard gaat met het breken van het ijs. Het kan een samenstelling zijn van *kraken* en *ijs*, maar ook van de klanknabootsing *kraak* met *ijs*. In Torhout werd ***krakend ijs*** opgetekend.
Wanneer bomijs gebroken is, ligt het in schilferige stukken - wat leidde tot trefwoorden als ***schilferijs*** en ***schelverijs*** in Oostnieuwkerke en Opdorp. Een schol is een plat stuk drijvend ijs, maar betekende vroeger ook 'ijskorst'. Beide betekenissen kunnen van belang zijn voor het ontstaan van de benaming ***scholijs*** in Haasdonk en Moorsel. Het element van de drijvende ijsschotsen vinden we zelfs opnieuw in het trefwoord ***krui-ijs***, dat in De Klinge genoteerd werd. Hoewel *kruien* in het algemeen een werkwoord is dat 'duwen, stoten of drijven' (WNT) aanduidt (vgl. kruiwagen), wordt het ook specifiek voor schuivende ijsschotsen gebruikt. Met wat goede wil lijken de gebroken en weer vastvriezende schilfers van bomijs op deze ijsschotsen.

1.5b. Het zwakke karakter van bomijs

In een aantal benamingen vinden we wel verwijzingen naar het zwakke karakter van bomijs, zonder dat het breken of kraken expliciet vermeld wordt.

In deze categorie valt bijvoorbeeld ***bolijs***, een dialectwoord dat vooral in Oost-Zeeuws-Vlaanderen en noordelijk Oost-Vlaanderen genoteerd werd. Het adjectief *bol* moeten we hier niet associëren met de hedendaagse betekenis 'bolrond', maar met de oudere betekenis 'slap, ondicht, hol' (WNT). WNT ziet *bol* dan ook als een zelfstandig adjectief bij het substantief *ijs* en noteert *bol ijs*. De informanten van het WVD zien dat echter anders; de meeste opgaven van *bolijs* gebeurden tijdens een mondelinge opname en het woord werd overal duidelijk als één zelfstandig naamwoord, nl. *bolijs*, opgegeven. *Bolijs* wordt nog op een andere manier verklaard. In het Zeeuws etymologisch woordenboek lezen we dat *bolijs* een samenstelling met *bollen* 'bol staan' is. Bolijs staat echter niet bol en we opteren dan ook voor de verklaring van het WNT. Toch willen we er wel op wijzen dat deze verklaring een herinterpretatie kan zijn, die zelfs geleid kan hebben tot het dialectwoord ***bolderijs*** dat in WZD voor Land van Axel genoteerd wordt. *Bolderen* is immers een frequentatief van *bollen*. We vermoeden dat ook ***balijs*** in Meerdonk en Berlare een herinterpretatie van *bolijs* is.

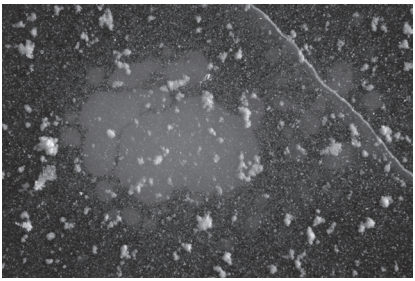

Boek.indd 41 12-11-2008 10:58:54

In de zoektocht naar de verklaring van ***lotijs***, dat enkel door onze vaste informant uit Klemskerke en Vlissegem opgetekend werd, ontdekken we een soortgelijk verhaal als dat van *bomijs*. Ook dit trefwoord bestaat uit het adjectief *lot* bij het substantief *ijs*, als we enkele bronnen zoals WNT, Loquela en De Bo volgen. Het WNT geeft als eerste betekenis van het adjectief *lot* 'onvast, wankel, slap en derg.' - het woord zou verwant zijn met *loteren*. Ook Loquela kent *lot* in deze betekenis: 'Wankel, winkelachtig, ontbonden, onvaste, fr. ébranlé'. De Bo kent *lot* met de betekenis 'beursch, buikziek' en noteert *lot ijs*, 'vervrozen water en sneeuw, broos ijs, rot ijs'.

In Vinkem werd ***wakijs*** genoteerd. Een *wak* is een gat in het ijs. Toch lijkt het ons waarschijnlijker, zeker na vergelijking met de vorige trefwoorden, dat het woord *wakijs* ontstaan is uit een verbinding van *ijs* met het adjectief *wak*, met de betekenis 'zwak, onstabiel'.

De Bo tekende ***þijþijs*** op. WNT neemt dit woord over en plaatst het onder *þijþ*, bij de betekenis 'doorgang of gat dat op een buis gelijkt'. De plekken met bomijs worden met gaten in het ijs vergeleken.

Als we zoeken naar een verklaring voor het trefwoord ***windijs***, zien we dat het WNT bij *wind* de connotatie 'onbetrouwbaarheid, onberekenbaarheid' noteert. Dit past uitstekend bij de overige benamingen voor het bomijs en we kunnen ervan uitgaan dat ook met deze naam de onbetrouwbaarheid van bomijs benadrukt wordt.

In Ertvelde windt men er nog minder doekjes rond, bomijs krijgt er de benaming ***bedriegijs***.

1.6. Benamingen verwijzend naar het gebruik van bomijs

Niet alle benamingen zijn even doorzichtig. Zo vonden we niet meteen een aanknopingspunt bij het dialectwoord ***kuiþijs***, dat in het zuidoosten van West-Vlaanderen frequent voorkomt en ook in Nederename opgetekend werd. Via het WNT kwamen we op het spoor van ***tonijs***, een dialectbenaming uit Enschede voor bomijs. In WZD lazen we dat op de Zeeuwse eilanden het woord ***bakijs*** gebruikt wordt. Dit wijst erop dat we de verklaring bij bakken, tonnen en kuipen moeten vinden. We vermoeden dat deze benamingen verwijzen naar de bakken, tonnen en kuipen die vroeger gebruikt werden om water op te slaan in de buurt van de woning. Tijdens vriesperiodes werd bovenin deze kuipen een ijslaagje gevormd; wanneer het water langs onderen uit de kuipen verdween, ontstond een loshangende ijslaag.

1.7. Overige dialectwoorden

In de Anzegemse spelenkroniek werd ***beekijs*** opgetekend. Het motief achter die benaming is duidelijk, bomijs komt vaak voor in beken, waar het water gemakkelijk onder het ijs wegstroomt.

Boek.indd 42 12-11-2008 10:58:55

2. Gat in het ijs

Na het uitgebreide hoofdstuk over bomijs, willen we hier ook kort ingaan op de benamingen voor een gat in het ijs. Voor dit begrip bestaan in het AN twee specifieke benamingen, met een licht betekenisverschil naargelang van de ontstaanswijze van het gat. De benaming ***wak*** wordt gebruikt voor een natuurlijk gat in het ijs, terwijl het woord ***bijt*** verwijst naar een gat dat door menselijke ingreep ontstond. Omdat in de opvraging in WVD 78 door de informanten geen verschil gemaakt lijkt te zijn, behandelen we beide begrippen samen onder de noemer 'gat in het ijs'.

GAT IN HET IJS

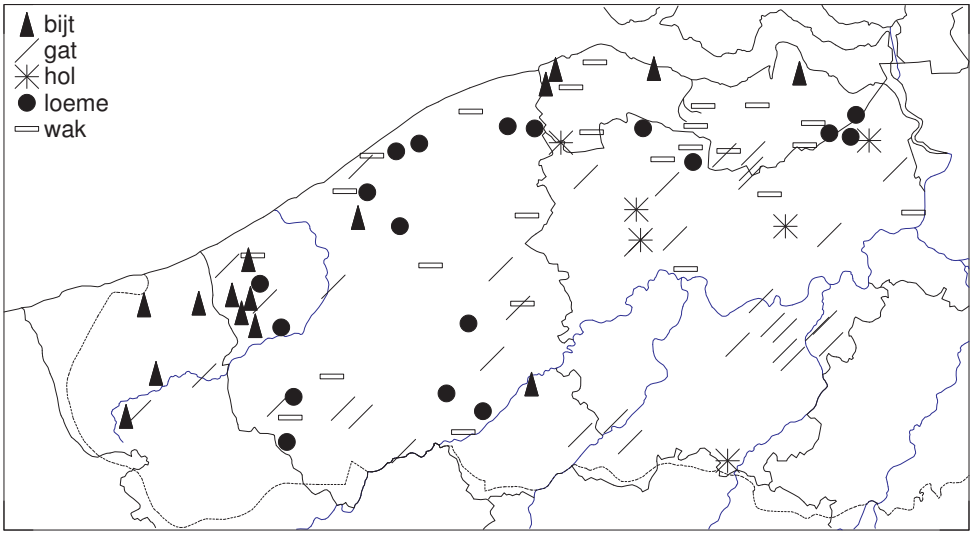

2.1. De benamingen gat, hol en kuil

De meest algemeen verspreide benaming is ***gat***. Het woord is afgeleid van het Germaanse *gitan* 'vatten'; het WNT verklaart nader:

> De grondbeteekenis van *gat* is dus *iets dat bevat*, toegepast op eene ruimte; uitgebreidheid, die iets kan bevatten of bergen, hetzij als opening, hetzij als holte in eene vaste stof of in een voorwerp.

Een soortgelijke verklaring vinden we bij ***hol***. Het EWN verwijst naar het protogermaanse **hula*- 'verborgen, omhuld' en in het WNT vinden we als eerste betekenis 'Niet gevulde ruimte in een (massief) lichaam'. Zowel *gat* als *hol* zijn door hun algemene karakter wijd inzetbaar en worden voor erg veel types van openingen gebruikt. Het is dus te verwachten dat beide woorden overal in ons gebied voorkomen in de betekenis 'gat in het ijs', maar terwijl *gat* inderdaad in het gehele onderzochte gebied voorkomt, vinden we *hol* enkel in het noorden van Oost-Vlaanderen en Overboelare terug. In Frans-Vlaanderen werd eenmaal ***kuil*** opgetekend (Bambeke). De etymologie van *kuil* is onduidelijk; de betekenis 'uitholling in de grond' (EWN) is in Frans-Vlaanderen geëvolueerd tot die van 'uitholling in het ijs'.

Boek.indd 43 12-11-2008 10:58:55

2.2. De benamingen bijt, loeme en wak

De dialectbenamingen ***bijt***, ***loeme*** en ***wak*** zijn veel specifiekere benamingen voor een gat in het ijs. Deze woorden komen ook voor in Van Dale, al geeft deze bron zoals gezegd een licht betekenisverschil tussen de begrippen aan. Toch zien we op de woordkaart een gebiedsverspreiding opduiken. *Bijt* komt voor in Veurne-Ambacht en Zeeuws-Vlaanderen, en daarnaast in Snaaskerke en Desselgem. *Wak* werd opgetekend in West-Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen, sporadisch komt het ook voor in het noorden van Oost-Vlaanderen. *Loeme* of *lom(me)* ten slotte werd ook voornamelijk in West-Vlaanderen en op het grensgebied van Zeeuws- en Oost-Vlaanderen opgetekend.

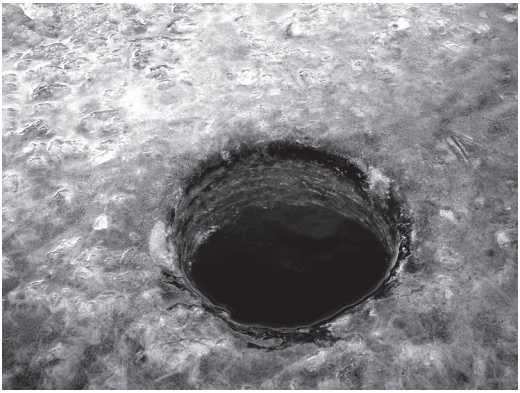

De etymologie van het woord *bijt* is het doorzichtigst. In het WNT lezen we "van een stam die ook voorkomt in *bijten,* en die in het Indogermaans in het algemeen *splijten, klooven* beteekent". Dat sluit aan bij de betekenis in Van Dale, waar een *bijt* als een opzettelijk in het ijs gemaakte gat wordt verklaard.

Ook *wak* komt voor in Van Dale met de betekenis 'gat in het ijs', maar dan een gat dat op natuurlijke wijze ontstond. De Vries en De Tollenaere wijzen erop dat een wak een natuurlijk gat in het ijs is, en wijzen daarom een verwantschap met het Griekse *âgê* 'brokstuk' af. Zelf kiezen De Vries en De Tollenaere voor een verband met *wakker* "waar het water niet is dichtgevroren, waar het open is, 'wakker' blijft". Het WNT wijst daarnaast ook nog naar een mogelijke verwantschap met het adjectief *wak* 'zwak, onstabiel', dat eerder ook al in het stuk over bomijs voorkwam.

Rest nog het woord *loeme* of *lom(me)*. In het Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek vermeldt Debrabandere een verwantschap met *lam* 'kreupel, gebroken' en zegt "lomme is dus gebroken ijs". We wijzen erop dat *loeme* als dialectbenaming ook voorkomt voor de fontanel, de opening bovenaan in de schedel van borelingen.

3. IJspegel

3.0. Inleiding

Het versje van De Bo dat bovenaan dit artikel geciteerd wordt, was een oud kinderraadseltje dat over de ijspegel gaat. De ijspegel is een lange smalle pin ijs, ontstaan door afglijdende waterdruppels die meteen weer aanvriezen. IJspegels hangen vaak aan boomtakken en daken van huizen en zorgen meestal voor een feeëriek tafereel in het landschap.

Boek.indd 44 12-11-2008 10:58:55

IJSPEGEL

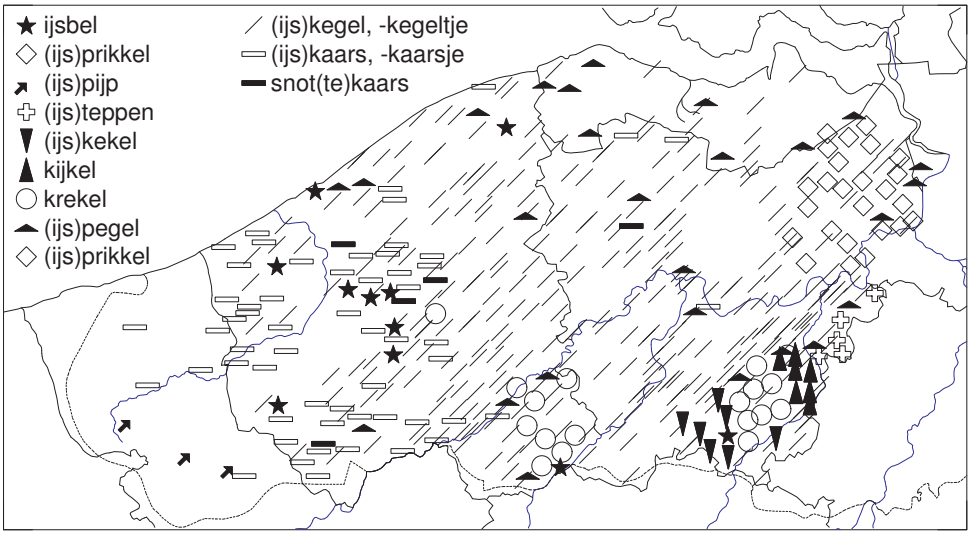

Net zoals voor bomijs blijken de benoemingsmotieven voor ijspegel zeer gediversifieerd. De meeste benamingen worden gemotiveerd door de spitse vorm van de ijspegel. Daarnaast vinden we een aantal trefwoorden dat geïnspireerd is op het ontstaansproces van de ijspegel. Verder vinden we benamingen die zinspelen op de gelijkenis met de hangende snottebel. Het kinderspel waarbij kinderen ijspegels afbreken om eraan te zuigen, geeft ook aanleiding tot een aantal woorden. In nog een volgend puntje belichten we enkele trefwoorden die gebaseerd zijn op sommige eigenschappen van de moederborst. Tot slot bespreken we nog enkele aparte benamingen.

3.1. Benamingen verwijzend naar de spitse vorm van de ijspegel

Hieronder bespreken we de trefwoorden die in eerste instantie een verband laten zien met de spitse vorm van de ijspegel. In een eerste punt bekijken we de standaardtalige trefwoorden ***ijspegel*** en ***ijskegel*** en hun varianten. We houden deze speciaal tegen het licht omdat hun etymologische geschiedenis ver teruggaat. In het tweede punt gaan we dieper in op een aantal niet-standaardtalige benamingen die verwijzen naar de spitse vorm.

3.1a. ***IJspegel***, ***ijskegel*** en varianten

De standaardtalige benamingen ***ijspegel*** en ***pegel*** treffen we voornamelijk aan in Zeeuws-Vlaanderen. De benaming komt maar sporadisch voor in West- en Oost-Vlaanderen. Volgens het WNT betekent *pegel* 'een puntig toelopende ronde staaf of pin'. Qua vorm lijkt de link met de ijspegel wel duidelijk. Maar op welke manier heeft *pegel* zich de betekenis van een lang en dun ijskristal eigen gemaakt? Om dat te verklaren moeten we grasduinen in de historische taalkunde. Zowel het WNT als het EWN wijzen op het verband tussen *pegel* en *peil*. Volgens het EWN is *pegel* hetzelfde woord als *peil*. Het Middelnederlandse *peghel/peyl* was

Boek.indd 45 12-11-2008 10:58:56

> [e]en merkteeken boven in maten voor vloeistoffen, inzonderheid voor dranken, om aan te duiden hoever die gevuld moeten worden om eene bepaalde hoeveelheid te bevatten. Oorspronkelijk bestond dit merk uit een pen of nagel die dwars door de kan of het glas geslagen werd […] (WNT).

Het EWN beweert dat beide vormen lange tijd naast elkaar hebben bestaan. Pas in de negentiende eeuw zou *pegel* de betekenis 'ijskegel' gekregen hebben en zou de oude betekenis verouderd zijn geraakt, zodat *peil* en *pegel* twee verschillende woorden werden. De betekenis 'ijskegel' ontstond waarschijnlijk door invloed van twee woorden:

> Het eerste woord is *kegel* dat tot in de negentiende eeuw ook 'ijspegel' kon betekenen, maar die betekenis verloor toen *pegel* die had gekregen. Het tweede is *(ijs)pil*, *-pill*, *-pingel* 'ijspegel', een woord uit Oost-Nederlandse en Nederduitse dialecten dat waarschijnlijk verwant is met *pingel* 'klein ding, iets kleins', *pinkel* 'dun puntig houtje, houten tapje' en dan waarschijnlijk ook met *pink*. (Philippa : 2005: 520).

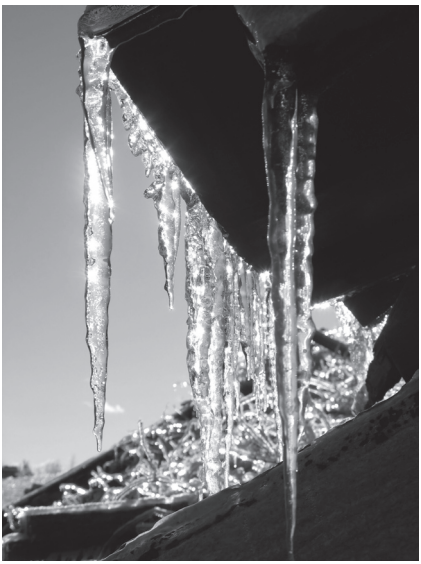

Kegel heeft in de loop van de negentiende en twintigste eeuw inderdaad in de standaardtaal de betekenis 'ijspegel' verloren ten voordele van *pegel*. In Van Dale lezen we dan ook dat *pegel* 'ijskegel' betekent; bij *kegel* vinden we die betekenis niet terug. In de Vlaamse dialecten echter bleef *kegel* het gangbare woord om de ijspegel te benoemen. Dat wordt ondersteund door onze WVD-kaart. De benamingen ***kegel(tje)*** en ***ijskegel(tje)*** komen nagenoeg in het volledige Vlaamse gebied voor (Frans-Vlaanderen buiten beschouwing gelaten), al dan niet met de toevoeging van het simplex *ijs* aan het begin van het woord om het onderscheid met andere kegelvormige objecten te maken. Een kegel is 'de naam voor iets ronds dat in een punt uitloopt' (WNT).

In het Middelnederlands kon *kegel* drie betekenissen hebben. Ten eerste betekende *kegel* 'wig, keg', dat is 'een ijzeren, stalen of houten wig met slechts één schuin vlak, om hout te klieven'. De tweede betekenis verwijst naar het houten voorwerp dat onder meer een element vormt van het kegelspel, de 'conus'. Ten derde kon *kegel* ook 'keisteen' betekenen, een betekenis die nu verouderd is. Volgens het EWN is het woord *kegel* in de betekenis 'ijspegel' waarschijnlijk oorspronkelijk niet hetzelfde woord als *kegel* in voorgaande betekenissen 'wig, conus, kei'. Als we de etymologie van het woord historisch wat dieper uitspitten, dan vinden we in het MNW de verwante Middelnederlandse vorm ***kekel*** (*kekele*), die - al dan niet met de toevoeging van het simplex *ijs* - frequent in de streek van Zottegem en in Grimminge genoteerd werd. Het WNT en Kiliaan bevestigen het woord *kekel* in de betekenis van 'ijspegel'. Kiliaan geeft zelfs mee dat *keghel* de Vlaamse variant van *kekel* is. Naast *kekel*

Boek.indd 46 12-11-2008 10:58:56

treffen we ook de bijvorm ***kijkel*** aan in het centrale gebied van de Denderstreek. *Kijkel* wordt als 'gewestelijk' vermeld in Van Dale. In het Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek lezen we dat *kijkel* van het Middelnederlandse *kekel* afkomstig is. Een blik op de RND-kaarten waarop de uitspraak van de 'zachtlange ee' en de 'gestipte ij' weergegeven zijn, brengt weinig duidelijkheid. De uitspraak van de verwante trefwoorden *kekel* en *kijkel* is lexicaal diffuus, wat doet vermoeden dat *kijkel* een gewestelijke herinterpretatie is van *kekel,* zoals bovenstaande bronnen ook aangeven.

Het woord -*kegge* in ***ijskegge*** (Oostkamp) is volgens het WNT verwant met *kegel* en is een 'benaming voor een wig met slechts één schuin vlak, welke dus in doorsnede een rechthoekige driehoek of een rechthoekig trapezium vertoont'. Hoewel deze verklaring ons afdoende lijkt, willen we toch ook wijzen op een andere theorie, want Loquela meent dat er een andere verklaring mogelijk is. Gezelle slaat een brug naar het Engels, waarbij hij verwijst naar het Engelse *kegge* dat een 'tonneken' betekent, alsook 'al dat dikbuikte is, b.v. een hond of een ander dier'. De ijspegel vertoont ook een dikke vorm die naar beneden toe versmalt, dus Loquela's hypothese is niet zo ondenkbaar. *Kegge* wordt in West-Vlaanderen overigens ook gebruikt voor de neus. Hierbij is het vormmotief wederom van toepassing. De Cock en Teirlinck vermelden de verwante vorm *keggen* in Herdersem.

3.1b. Benamingen van (gebruiks)voorwerpen

Enkele benamingen verwijzen naar (gebruiks)voorwerpen met een puntig toelopend einde.

De benamingen ***ijspin*** (Dikkelvenne, Lokeren, Geraardsbergen), ***ijsnaald*** (Hulst), ***ijstak*** (Aalst), ***ijstuit*** (Pittem) en ***topijs*** (Lebbeke) spreken voor zich. *Pin*, *naald*, *tak*, *tuit* en *top* uit de reeks voorgaande woorden verwijzen naar een spits, uitstekend gedeelte (van een voorwerp e.d.).

Het woord -*knippel* in het Tieltse ***ijsknippel*** is een ontronding van *knuppel* en betekent 'korte dikke stok' (WNT).

Prikkel (met lexicale variant *prekel*) in de benaming ***(ijs)prikkel*** betekent een 'puntig (ijzeren) voorwerp, stok met ijzeren punt(en)' (WNT). Het woord is algemeen bekend in het Waasland. Ook Joos maakt in zijn woordenboek melding van *prekel* in de betekenis 'ijspegel'. In de Vlaamse dialecten is het woord verder ook bekend als benaming voor de prikstok, de stok die gebruikt wordt om een sleestoel in de sneeuw verder te duwen.

Ook -*pingel* in de Ieperse samenstelling ***ijspingel*** verwijst naar de vorm. Het WNT kent *pingel* in Vlaanderen en Antwerpen als een benaming voor 'een dunne reep of lijn, een touw van ongeveer een vinger dik, om enig voorwerp, b. v. een staak, overeind te houden of vast te zetten'. Zoals we al hierboven gezien hebben, heeft *pingel* in de betekenis 'klein ding' ook bijgedragen tot het ontstaan van *pegel* in de betekenis 'ijspegel' (cf. supra).

(IJs)pijp met de uitspraakvariant *ijspupe* horen we frequent in het zuiden van Frans-Vlaan-

Boek.indd 47 12-11-2008 10:58:56

deren. *Pupe* is de West-Vlaamse bijvorm met geronde vocaal van *pijp* die op zijn beurt ontleend is uit het Romaanse **pîpa*, dat gevormd is naast het Latijnse *pîpâre*, 'piepen'. Het was oorspronkelijk de benaming van een soort van muziekinstrument en werd daarna ook voor een hol, buisvormig voorwerp gebezigd (WNT).

De benaming ***hekel*** noteren we in Welle. In De Vries en De Tollenaere lezen we dat het woord verwant is met *haak,* en dus 'iets puntigs of stekeligs' betekent. Een hekel is 'een bord of plankje, bezet met een groot aantal loodrecht staande tanden, waarover men vlas of hennep trekt' (VD). Het is wellicht aan een van de tanden van het vlas- of hennepplankje dat de ijspegel haar benaming ontleent. Ook de benaming ***rekel*** in Outrijve hoort waarschijnlijk thuis in dit rijtje. *Rekel* zou een uitspraakvariant van *rakel* kunnen zijn. *Rakel* is de gewestelijke benaming is voor 'hark', een tuingereedschap dat bestaat uit een soort van kam met ver uiteenstaande tanden aan een lange steel (VD). De vorm van zo een tand vertoont veel gelijkenis met het uitzicht van een ijspegel.

De benaming ***(ijs)teppen*** lijkt doorzichtig, maar is toch etymologisch moeilijk te verklaren. Op het eerste gezicht lijkt het om een verwante vorm van *tip* of *top* te gaan. De benaming zou dan verwijzen naar het spitse uiteinde van de ijspegel. Er is echter een andere verklaring mogelijk. ***Teppen*** komt voor als dialectbenaming voor de neus in de streek van Dendermonde en in het noorden van de Denderstreek. Aangezien 'onze' *teppen* dezelfde verspreiding kent, is het niet geheel onwaarschijnlijk dat men de vorm van de neus associeert met die van de ijspegel (cf. *kegge* supra). We hebben bovendien ook de benaming ***ijsneus*** genoteerd in Deftinge, wat onze hypothese sterk ondersteunt.

3.2. Benamingen verwijzend naar het druipproces van de ijspegel

IJspegels ontstaan door afglijdende waterdruppels die onmiddellijk aanvriezen. Een benaming zoals ***ijsdruppel*** - genoteerd in Ichtegem en Oostkamp - spreekt dan ook voor zich. Naast deze verklaring is ook het vormmotief - zij het iets minder spitsvormig - niet ondenkbaar.

In Frans-Vlaanderen en in het westen van West-Vlaanderen vinden we hoofdzakelijk de benamingen ***kaars(je)*** en ***ijskaars(je)*** terug. We vonden ook drie attestaties in Oost-Vlaanderen (Watervliet, Boekhoute en Melle). We treffen *ijskaars* met uitspraakvariant *ieskee(r)-se* aan in De Bo en Loquela. Die benaming verwijst naar de smeltende toestand waarin een kaars zich soms bevindt. Bij warmte begint het was van een kaars te druipen. Dat druipproces doet denken aan het afzetsel dat ontstaat uit bevriezend afdruppelend water en zo een ijspegel vormt. Ook bij deze benaming moeten we denken aan de vorm van de kaars. *Kaars* wordt immers gebruikt in overdrachtelijke toepassingen, bijvoorbeeld als naam van planten of delen van planten wegens de (vorm)gelijkenis (WNT).

Gezien het voorkomen van benamingen als *kaars* en *ijskaars* lijkt in sommige plaatsen de sprong naar het woord ***snot(te)kaars*** niet zo vreemd. *Snot(te)kaars* is in de Vlaamse dialecten een spottende benaming voor een snottebel. Het WNT vermeldt dat *kaarsen* gezegd wordt voor snottebellen "[i]n de kindertaal bij 't lagere volk in Vlaanderen". Naast het ele-

Boek.indd 48 12-11-2008 10:58:56

ment *kaars* in de benaming, hebben deze begrippen nog een paar kenmerken gemeen. We vermoeden dat vooral het druipen van zowel ijspegel als snottebel de aanleiding gaf tot de naamsuitwisseling. S*not(te)kaars* werd een aantal keer in West-Vlaanderen opgetekend.

Een woord dat een parallelle betekenisevolutie als *ijskaars* ondergaan heeft, is ***ijsslak*** (met lexicale variant *ijsslek*) in het Frans-Vlaamse Sint-Jan. *Slak* heeft hier weinig te maken met het weekdier, maar wellicht alles met de betekenis van 'glasachtige of steenachtige afval van uitgesmolten metaalertsen of gesmolten metalen' (VD). Net als ijspegels ontstaan deze slakken door een langzaam druipproces, vandaar ook de naamsoverdracht. Het woord *slak* wordt overigens in Frans-Vlaanderen in de vorm *kalleslek* ook gebruikt voor een snottebel.

3.3. Benamingen verwijzend naar het zuigen aan de ijspegel

Kinderen breken graag ijspegels af om eraan te likken. Deze kinderbezigheid gaf ook aanleiding tot verschillende dialectwoorden. In Geraardsbergen horen we ***ijsspek*** en in Aalst ***spekijs***. *Spek* is een Vlaams dialectwoord voor 'snoepje'. Bovenstaande benamingen verwijzen dus naar het zuigen op snoep, meer bepaald naar het likken van een "spek in ijs", de ijspegel.

In Brugge spreekt men van een ***lokkedijs*** om de ijspegel te benoemen. *Lokkedijs* is volgens De Bo een dialectbenaming voor 'zuigdot', dat is een "dot (lapje met wat suiker erin) waarop men baby's laat zuigen" (VD). Volgens het WNT is *lokken* waarschijnlijk van onomatopeïsche aard met de betekenis 'zuigen, zuigende drinken' en komt het woord vooral voor in Vlaanderen. Het tweede deel van de samenstelling, -*dijs*, zou verwijzen naar een "dotje, een klein doekje". Ook hier was het zuigen de aanleiding voor een nieuwe benaming.

3.4. Benamingen verwijzend naar de moederborst

Het uitzicht van de ijspegel doet veel mensen denken aan een vrouwenborst. Om allerlei redenen: borsten hebben een spitser uiteinde, we kunnen zeggen dat borsten "hangen" en baby's kunnen eraan zuigen. In Brugge zegt men ***lokketet*** voor een ijspegel. Dit woord verwijst naar de borst van zogende moeders. *Tet* verwijst naar de vrouwenborst op zich. De verklaring van *lokken* hebben we in het vorige puntje besproken. Waarschijnlijk is het dit beeld, "het zuigen aan de borst", waarmee men de ijspegel wil vergelijken. De benaming ***(ijs)tepel*** in de betekenis 'ijspegel' die De Cock en Teirlinck genoteerd hebben in Baardegem en Liedekerke, kunnen we vanuit dezelfde benoemingsmotieven verklaren.

3.5. Overige dialectbenamingen

De samenstelling ***ijsbel*** horen we sporadisch in West-Vlaanderen met een sterke concentratie in het westen van het Houtland. We vinden ook één enkele notatie in Sint-Maria-Lierde. In eerste instantie zouden we denken dat de vorm van de bel de benaming voor ijspegel motiveert. Een bel is echter niet zo puntig als de woorden die besproken worden in punt 3.1b. We vermoeden dan ook dat *ijsbel* haar benoemingsmotief ontleent aan het

Boek.indd 49 12-11-2008 10:58:56

hangen van de pegel. We hebben hierboven al gezien dat *ijsbel* niet het enige woord is waarmee die associatie gemaakt wordt. Ook bij de vergelijkingen met de snottebel speelt het hangmotief een prominente rol. Denk maar aan de benaming *snot(te)kaars* (punt 3.2). Ook *ijsbel* kent een grappige variant, met name ***snot(te)bel*** in Oostende en Parike. Op die plaatsen is de oorspronkelijke betekenis 'dikke sliert snot die uit de neus hangt' uitgebreid tot de betekenis 'ijspegel'. Ook de woorden *lokketet* en *(ijs)tepel* vinden hun betekenisoorsprong onder meer in het hangmotief (punt 3.4).

De benaming ***krekel*** plaatst ons voor een raadsel. De verspreiding van het woord op de kaart valt sterk op. De benaming komt frequent voor in het zuidoosten van West-Vlaanderen bezuiden de Leie én in het zuidoosten van de provincie Oost-Vlaanderen. Daarnaast werd het in Hooglede genoteerd. Waarschijnlijk is *krekel* een oude afgeleide van het Middelnederlandse *creken*, dat door Kiliaan als verouderd opgegeven wordt in de betekenis 'kraken' (MNW). Van het Engelse *creek*, *creak* zou er een Vlaams frequentatief werkwoord *krekelen* ontstaan zijn dat 'ratelen, piepen, kraken' betekent. Denk maar aan de uitdrukking: "*Het vriest dat het krekelt*" (De Bo i.v. *krekelen*). De ijspegel *krekelt* dus als het ware. In de Vlaamse dialecten is *krekel* tevens een dialectbenaming voor een 'ijsslee' (WNT). Het eentonige geluid dat het luidruchtige insect voortbrengt is waarschijnlijk overdrachtelijk op het knarsende, krakende geluid van de slee op ijs of sneeuw. Hetzelfde benoemingsmotief wordt hier aangewend - weliswaar in een andere betekenis - waardoor onze hypothese van *krekel* onderbouwd wordt. Minder voor de hand liggend is dat *krekel* in de betekenis 'ijspegel' zou kunnen zinspelen op het afkraken van de ijspegels.

4. Rijp

RIJP

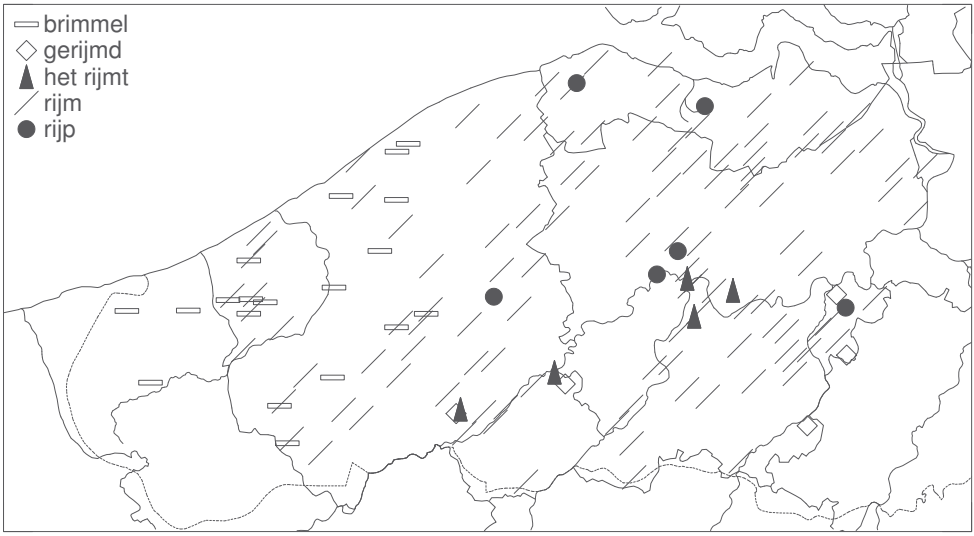

Boek.indd 50 12-11-2008 10:58:57

Een winterse toestand waar we als afsluiter nog heel kort op willen ingaan is rijp. Rijp is het fijne ijzige laagje dat op koude, stille nachten ontstaat op koude voorwerpen, zoals bomen. Naargelang van de omstandigheden kan rijp beperkt blijven tot een dun laagje aangevroren waterdamp of uitgroeien tot een dikke stekelige laag ijskristallen.

Rijp kent maar weinig variatie in de Vlaamse dialecten. De meest gebruikte benaming is ***rijm*.** Dit woord is volgens het EWN afkomstig van het Germaanse **Xreima-*, waardoor het verwant zou zijn met *room*. In het noorden van de Denderstreek en het Zeeuws-Vlaamse Hoofdplaat vinden we ***ruwrijm*** (*rouwrijm*), dat als *raarijm* uitgesproken wordt. Het element *ruw* moet hier letterlijk opgenomen worden: de 'ruwe' rijp wordt onderscheiden van gewone, 'zachte', dauw. Het Standaardnederlandse ***rijp***, dat sporadisch in Vlaanderen opduikt, moet gelinkt worden aan het Germaanse **Xrîpan-* en zou van hetzelfde grondwoord afstammen als *rijm*, maar met een ander suffix.
In westelijk West-Vlaanderen komt het woord ***brimmel*** voor. Debrabandere verklaart in het Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek dat het hier om een diminutief gaat van het Middelnederlandse *broem* of *brom* met de betekenis 'schuim'. Rijm wordt dus aanzien als een schuimig laagje.

5. Slot

We bespraken in dit artikel enkele dialectbenamingen voor winterse weertoestanden. We hopen met dit artikel enige duidelijkheid gebracht te hebben in de gevonden dialectbenamingen. Daarnaast hopen we ook dat dit artikel de gehuldigde kan aanspreken. Magda staat bekend om haar voorliefde voor stevige wandelingen in de natuur, waarbij ze oog heeft voor de pracht van de natuur in al haar facetten. Binnenkort is de winter weer in het land en dan zullen de besproken winterse weertoestanden ongetwijfeld verschijnen in het landschap. Over een paar maanden zal Magda te vinden zijn tussen de ijskaarsen en bebrimmelde bomen in een of ander Ardens landschap.

Bibliografie

Debeurme, A. (1992), *Spelenderwijs. Anzegemse spelenkroniek van 1917 tot 1930*, Kortrijk, Groeninghe drukkerij.

Debrabandere, F. (2005), *Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek: de herkomst van Oost- en Zeeuws-Vlaamse woorden*, Amsterdam, Veen.

De Bo, L. (1873), *Westvlaamsch idioticon*. Brugge, Gailliard. Heruitgave door Joseph Samyn: Gent, Siffer (1890-1892). Herdruk 1970, 1976, 1984: Handzame, Familia et Patria.

Boek.indd 51 12-11-2008 10:58:57

De Cock, A. en I. Teirlinck (1902-1908), *Kinderspel en kinderlust in Zuid-Nederland VI*, Gent, Siffer.

de Vries, J. en F. de Tollenaere (1958), *Etymologisch woordenboek*, Utrecht, Het Spectrum B.V.

den Boon, T. en D. Geeraerts (2005), *Van Dale groot woordenboek van de Nederlandse taal*, 14e herz. uitg., Utrecht, Van Dale Lexicografie.

Joos, A. (1900), *Waasch idioticon*. Gent/St.-Niklaas, Siffer/Strijbol. Herdruk: St.-Niklaas, Danthe, 1979.

Kiliaan, C. (1599), *Dictionarium Teutonico-latinum*, Antwerpen, 1599.

Lievevrouw-Coopman, L. (1950-1955), *Gents Woordenboek*, Gent.

Loquela, Taalkundig maandblad door Guido Gezelle uitgegeven van 1881 tot 1895, tot woordenboek omgewerkt door J. Craeynest, Amsterdam, 19463.

MNW = Middelnederlandsch Woordenboek, Den Haag – Antwerpen, 1998.

EWN = Philippa, M. (red.) (2005), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, deel II. Amsterdam, Amsterdam University Press.

Teirlinck, I. (1908-1921), *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon,* Gent, Siffer.

WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal (1864-1998). Digitale versie 1999. Rotterdam, AND Publishers b.v.

WZD = Ghijsen, H.C.M (1964), *Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Den Haag, Van Goor. [Fraanje, K. e.a. (2003), *Supplement Woordenboek der Zeeuwse Dialecten*. Krabbendijke, Van Velzen]

Boek.indd 52 12-11-2008 10:58:57

HET RUWRIJMT

Het ruwrijmt, het brimmelt,
en 's winters geweld
heeft varings al 't hout in
zijn' schoonheid hersteld.

Het stond daar en treuren,
van alles ontbloot;
vol deernisse, och arme, en
een beeld van de dood!

Nog maanden en dagen
zal 't lijen eer 't alom
weêr licht is en leven,
en blad hier, en blom.

«'t En zal,» zei de Winter,
«'t en zal,» en zoo zaan
is houtwaards hij ijskoud
aan 't asemen gegaan.

Het hout wordt te bloeien
en 't blinkt, zoo medeen,
vol heerlijke blommen,
vol edel gesteen.

Geen takske, geen tuitje,
geen spinnekopnet,
of dikke is 't met baarden
en burstels bezet.

Met baarden en burstels,
zoo licht en zoo snel,
't en groeit op geen lammeren
zulk witwollig vel.

't En zwemmen geen zwanen
zoo helder van vacht,
als 't hout daar de ruwrijm
op rustte eenen nacht.

Met elsens van ijs al
hun' toppen getooid,
gescherpt staan de hulsten,
veel schoonder als ooit.

Zijn' boorden beruwrijmd,
is 't ijfteblad eer
een blomme als een blad nu,
geen ijfteblad meer.

Boek.indd 53 12-11-2008 10:58:57

‘t Gestreuvelde sperhoofd,
wel tien jaar veroud,
en gister nog zwart, is
nu peper en zout.

De stilstaande boomen
zijn, witter als wasch,
verwenscht en veranderd
in boomen van glas.

Vol sprieten van boven,
gevlerkt en gevlugd,
die wijzen, lijk vingers,
omhooge in de lucht.

Besponnen van onder
vol netten, die, fijn,
van ‘t een hout in ‘t ander
gespellewerkt zijn.

Zoo versch ligt de ruwrijm,
zoo helder, als ooit
viel, versch uit den hemel,
eens manna gestrooid.

Zoo lief ligt de ruwrijm
op ‘t gers, dat die moet
verzetten, voorzichtig
verzet zijnen voet.

Kristalen woestijne,
vol wonderen, vergunt
me eene ure uw genot nog:
och arme, ge en kunt!

De zonne is gerezen,
de wreede, zij velt
omleege al uw’ schoonheid,
o wintersch geweld!

De boomen, ze treuren,
van alles ontbloot:
een boodschap, och arme, en
een beeld van de dood!

En dagen en maanden
zal ‘t lijden weêrom,
eer ‘t leven en licht is
en blad hier, en blom!

Guido Gezelle

Boek.indd 54 12-11-2008 10:58:57

Rond de koffietafel van het WVD

Over *grul* met *palullen* en *je kunt er Klemskerke door zien*

Liesbet Triest en Evelien Van Renterghem

0. Inleiding

Wie Magda en de vakgroep Nederlandse Taalkunde een beetje kent, weet dat de koffiepauze een belangrijk moment van de dag is, waarop de collega's samen rond de tafel zitten en over (al dan niet taalkundige) koetjes en kalfjes praten. Magda zelf heeft meestal geen tijd om lang te zitten 'koffiekletsen', maar waait binnen om haar kop met koffie te vullen, blijft even hangen (of beter staan) om mee te discussiëren en gaat er dan als de bliksem weer vandoor. Haar 'elk zijne goeien dag' waarmee ze haar binnenkomst aankondigt, is ons allen ondertussen welbekend. Toch zijn er ook momenten waarop ook Magda de tijd neemt om even te gaan zitten. Dat gebeurt een paar keer per jaar, wanneer enkele collega's samen trakteren voor hun verjaardag. De koffietafel is dan rijkelijk gevuld met allerhande (zelfgebakken) taarten en cakes. De magen worden gevuld, recepten uitgewisseld en bakkers aanbevolen. Gezien het enthousiasme waarmee dit alles gepaard gaat, leek het ons geen slecht idee om voor deze feesteditie van WVD-Contact een artikel te wijden aan enkele begrippen in verband met koffie en gebak.

We behandelen in dit artikel achtereenvolgens de Vlaamse dialectwoorden voor de begrippen 'koffiedik', 'slappe koffie' en 'pannenkoek'. We bespreken de verspreiding van de verschillende heteroniemen aan de hand van woordkaarten en geven uitleg bij de etymologie van de woorden.

1. Koffiedik

1.1 Inleiding

Het eerste begrip dat we bespreken, is 'koffiedik', dat 'overblijfsel, bezinksel van getrokken koffie' betekent (VD). Koffiedik slaat dus op wat er in de koffiefilter of -beurs overblijft, nadat de koffie is 'doorgelopen'. Soms kan er ook wat van dit koffiedik in je kop terechtkomen, wat een onaangename, bittere smaak oplevert. Waarzegsters zouden aan de hand van koffiedik de toekomst van de drinker kunnen voorspellen. Vandaar de uitdrukkingen *koffiedik kijken* ('in een onzekere toekomst blikken') en *zo helder als koffiedik* ('duister, onbegrijpelijk').

Boek.indd 55 12-11-2008 10:58:57

De gegevens op de kaart zijn gebaseerd op twee vragenlijsten: lijst 157 'drank en tabak' van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten en de voedingsenquête van Variaties vzw.

KOFFIEDIK

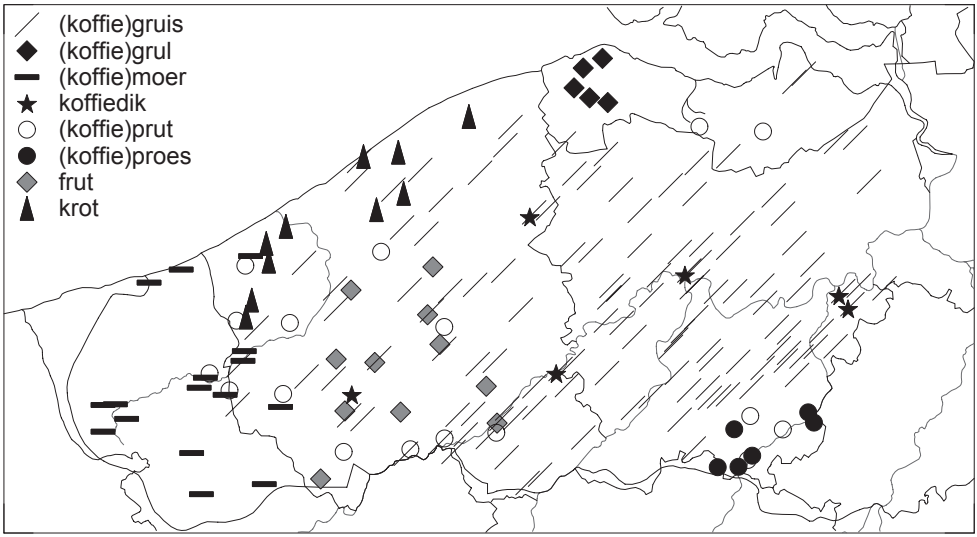

We zien op de kaart dat de meeste benamingen voor 'koffiedik' vrij geconcentreerd voorkomen. Er zijn zelfs heel wat benamingen die slechts in één provincie werden opgetekend. Zo komt ***(koffie)proes*** enkel in Oost-Vlaanderen voor, ***(koffie)grul*** in Zeeuws-Vlaanderen en ***krot*** en ***frut*** in West-Vlaanderen. De benaming ***(koffie)moer*** werd vooral in Frans-Vlaanderen opgetekend. Een woord met een verspreid voorkomen, is ***koffiegruis***. Het werd in heel West- en Oost-Vlaanderen opgegeven. In wat volgt bespreken we de verspreiding van de dialectbenamingen meer in detail.

Bij de naamgeving valt op dat de meeste dialectwoorden een negatieve bijklank hebben en dus verwijzen naar iets minderwaardigs. Dat heeft wellicht te maken met het feit dat koffiedik slechts het overblijfsel is van het uiteindelijke product dat je wilt drinken, nl. koffie. Bovendien geeft koffiedik een bittere smaak in de mond wanneer het in je kopje koffie belandt. De benamingen ***prut***, ***frut*** en ***krot*** worden ook gebruikt voor cichorei, een poeder afkomstig van de cichoreiplant, dat vroeger aan de koffie werd toegevoegd om hem bitterder en donkerder te maken. Tijdens de oorlogsjaren werd het ook als surrogaat voor koffie gebruikt. Voorts valt ook op dat verschillende benamingen onomatopeïsch en/of metaforisch zijn. In het eerste geval bootsen ze een pruttelend, borrelend geluid na, in het tweede geval gaat het om benamingen die ook 'vochtige aarde, modder' betekenen. De gelijkenis met koffiedik is treffend.

Boek.indd 56 12-11-2008 10:58:57

1.2 (Koffie)gruis

Zoals reeds gezegd, komt ***(koffie)gruis*** verspreid over West- en Oost-Vlaanderen voor. In Oost-Vlaanderen (uitgezonderd Gent, de Denderstreek en de streek van Ninove-Geraardsbergen) is het zelfs het enige opgegeven dialectwoord voor 'koffiedik'. Ook in de Zeeuws-Vlaamse plaatsen Hengstdijk, Kloosterzande en Westdorpe gebruikt men dit dialectwoord. *Gruis* wordt dikwijls als *gruus* of *greus* uitgesproken, *koffie* als *kafie, kafee* of zelfs *kefee*.

Gruis wordt in de standaardtaal gebruikt als collectieve benaming voor 'een massa van betrekkelijk kleine, onregelmatige, ruwe brokken' (VD). Het gaat meestal om de verbrijzelde vorm van gesteente of muurwerk. Soorten gruis zijn bijvoorbeeld steengruis, kalkgruis, kolengruis, enzovoort. In de dialecten wordt *gruis* ook gebruikt voor massa's die met voeding te maken hebben, zoals de gebroken korrels van gepelde rijst of fijngemalen kruidnagelen. Het WNT vermeldt o.a. voor Zeeland en Nederlandstalig België het gebruik van *gruis* met de specifiekere betekenis 'grove bestanddelen die na het zeven van meel achterblijven'. Wellicht is deze betekenis van *gruis* verwant met ons *koffiegruis,* aangezien koffiegruis de substantie is die in de filter overblijft na het koffiezetten.

Mogelijk heeft ook de pejoratieve bijklank van *gruis* invloed gehad op het gebruik van het woord in de betekenis 'koffiedik'. In figuurlijke zin wordt *gruis* namelijk gebruikt om waardeloze zaken of ongure figuren te benoemen.

1.3 (Koffie)grul

(Koffie)grul vormt een mooi samenhangend gebied in West-Zeeuws-Vlaanderen. Volgens het Zeeuws Etymologisch Woordenboek is *grul* afkomstig van het klankexpressieve werkwoord *grullen,* een bijvorm van *grollen*. Andere Zeeuwse woorden voor koffiedik die op een gelijkaardige manier gevormd zijn, zijn *koffiebrom* (van *brommen*) en *broebel* (van *broebelen*). Wanneer de koffie bijna klaar is, maakt het koffiezetapparaat een soort geluid dat met wat fantasie op grollen lijkt. Ook de woorden *prut, frut* en *proes*, die verderop in het artikel worden besproken, zijn klanknabootsend.

De keuze voor een woord op *–ul* is misschien niet zo toevallig. Dergelijke woorden hebben in het Nederlands vaak een pejoratieve gevoelswaarde. Voorbeelden zijn *prul* ('nietig ding'), *lul* ('onaangename man'), *sul* ('sukkel') en *flauwekul* ('onzin'). Er is hier dus mogelijk ook sprake van klanksymboliek.

1.4 (Koffie)moer

(Koffie)moer komt vooral voor in Frans-Vlaanderen. We vonden ook enkele attestaties in Veurne-Ambacht (Veurne en Beveren) en in Poperinge en omgeving.

Moer betekent in de standaardtaal 'droesem, bezinksel' en wordt vooral gebruikt voor het bezinksel van alcoholhoudende dranken zoals wijn. Die betekenis is duidelijk verwant met

Boek.indd 57 12-11-2008 10:58:57

ons *moer* 'koffiedik', aangezien koffiedik ook als bezinksel kan overblijven in de koffiekan of in je kopje. De Bo neemt *moer* niet op in de betekenis 'koffiedik', maar wel in een betekenis die we ermee in verband kunnen brengen, nl. 'humus, vruchtbare grond'. De betekenis 'koffiedik' zou dan metaforisch zijn: koffiedik ziet er even zwart en vochtig uit als vochtige aarde. Beide betekenissen van *moer* zijn duidelijk verwant. Het Woordenboek van het Frans-Vlaams neemt *moer* en *kaffiemoer* wél op in de betekenis 'koffiedik'.

Moer is volgens Van Dale een samentrekking van het Middelnederlandse *moeder,* een nevenvorm van *modder* in de betekenis 'mengsel van aarde, vuil en water'. In het dialect kennen we daarvoor nog een andere variant, nl. *moor.* Het WNT wijst ook op mogelijke verwantschap met *moeder* 'mama'. Het is namelijk opmerkelijk dat ook andere talen voor 'droesem' hetzelfde woord gebruiken als voor 'mama'. In het Engels gebruikt men voor de beide *mother,* in het Hoogduits *mutter* en in het Frans spreekt men van *mère de vinaigre*. Volgens het WNT is die verwantschap volksetymologisch te verklaren. Reeds in het Middelnederlands zou men in uitdrukkingen als *moeder van den aysine* (waarbij *moeder* 'droesem' betekent) het woord *moeder* met 'mama' gelijkgesteld hebben.

1.5 Koffiedik

Het standaardtalige ***koffiedik*** komt slechts sporadisch en zeer verspreid op de kaart voor. Het werd drie keer opgegeven in West-Vlaanderen (Ieper, Beernem, Sint-Eloois-Vijve) en drie keer in Oost-Vlaanderen (Gent, Lebbeke en Sint-Gillis-bij-Dendermonde). Het verspreide voorkomen wijst erop dat de informanten waarschijnlijk geen authentiek dialectwoord, maar de standaardtalige benaming hebben opgegeven.

Dik is in het Standaardnederlands een algemeen woord voor 'bezinksel in een aftreksel'. Die benaming is niet onlogisch, want in tegenstelling tot het eindproduct (in ons geval koffie), is het bezinksel niet vloeibaar, maar een vaste, dikwijls samengekoekte substantie. Naast *koffiedik* bestaan ook de samenstellingen *chocoladedik* en *oliedik* (VD). Tegen iemand die te veel koffiedik in zijn kopje krijgt, kun je al schertsend zeggen: "het dik heeft geld gekost".

1.6 (Koffie)prut - frut

Koffieprut komt verspreid op de kaart voor. In West-Vlaanderen is het een vrij frequent gebruikt dialectwoord, vooral in het westen en het zuiden van de provincie. Daarbij aansluitend, in Frans-Vlaanderen, gebruikt men dit dialectwoord in Bambeke en Houtkerke. We vonden ook twee attestaties in Zeeuws-Vlaanderen (Axel en Philippine) en twee in de Denderstreek (Steenhuize-Wijnhuize en Appelterre-Eichem). ***Frut*** is een typisch West-Vlaams dialectwoord. Het komt vooral in het midden en het zuiden van de provincie voor. In Veurne-Ambacht, de Polders en aan de grens met Oost-Vlaanderen wordt het woord niet gebruikt.

Boek.indd 58 12-11-2008 10:58:58

Prut is volgens het WNT een onomatopee die het geluid nabootst van een weke, pappige massa als ze in gisting is of kookt. Je kunt het bijvoorbeeld gebruiken in de zin: "Als de pap 'prut' zegt, is hij gaar". Volgens Debrabandere is *prut* afkomstig van het Oudnederlandse *preut,* dat 'weke, drabbige massa' betekent. Wanneer de koffie opgegoten wordt, verandert de gemalen koffie inderdaad in een pappige massa en dit kan wel eens pruttelende geluiden opleveren. Daarbij komt dat we hier opnieuw te maken hebben met een pejoratief woord. *Prut* kan namelijk ook gebruikt worden als determinans, om aan te geven dat het genoemde voorwerp van slechte kwaliteit is. Zo kan men spreken van een *prutbroek, prutjasje* en de *prutschool* ('bewaarschool') (WNT). Dit verklaart wellicht waarom *prut* in West-Vlaanderen ook gebruikt wordt als benaming voor 'gebrande chicorei in poeder, die men in den kaffi mengelt' (De Bo). De gemalen en gebrande wortels van de cichoreiplant werden (vooral tijdens de oorlog) gebruikt als surrogaatkoffie. De smaak was niet zo lekker als die van echte koffie, vandaar dat men het wellicht maar *prut(koffie)* vond.

Frut is een variant van *prut* in de betekenis 'cichorei' (De Bo en Debrabandere). In andere dialecten (vooral het Antwerpse) slaat *frut* op 'fijngehakt afval van vlees' en wordt het gebruikt om minderwaardige vleesproducten zoals gehakt of hoofdvlees te benoemen. Het WNT verwijst voor de etymologie van *frut* naar het woord *fruts,* dat ontstaan zou zijn uit *pruts* en ook verwant is met *frul.* Al deze benamingen slaan op iets onbenulligs, nietigs. We hebben hier duidelijk te maken met klanksymboliek.

1.7 (Koffie)proes

(Koffie)proes vormt een mooi geconcentreerd gebied in het zuiden van de Denderstreek en de streek van Geraardsbergen-Ninove.

Proes is afgeleid van een werkwoord *proesen* (dat in die vorm weliswaar nergens geattesteerd is), dat sterk gelijkt op de werkwoorden *prossen* en *proesten,* die we wel terugvinden in het WNT en andere woordenboeken. De betekenis die we voor *prossen* vonden, leunt het dichtste aan bij ons *proes* 'koffiedik'.

Prossen is klanknabootsend gevormd en betekent volgens het WNT 'borrelen, brobbelen, zacht borrelend koken, sudderen'. In het Zuidoostvlaandersch Idioticon krijgen we bij dit werkwoord de toelichting "vooral gezegd van vuil water, mest, poelwater dat blaasjes aan de oppervlakte laat openspringen", bijvoorbeeld in de spreuk: "als de mespoele prost, regene!". De link met koffiedik is niet ver te zoeken: koffiedik dat in de filter achterblijft, ziet eruit als een modderige massa en wanneer de koffie opgegoten wordt, vormen er zich aan de oppervlakte blaasjes. We hebben hier dus met hetzelfde naamgevingsmotief te maken als bij *(koffie)prut.*

1.8 Krot

Krot wordt alleen in West-Vlaanderen gebruikt, meer bepaald in Veurne-Ambacht en de Polders. Naast 'koffiedik' kan het er ook 'cichorei' betekenen.

Boek.indd 59 12-11-2008 10:58:58

We hebben hier opnieuw te maken met een pejoratief woord. Volgens De Bo voegt men aan een woord *krotte* toe om aan te duiden "dat iets niemendalle weerd is of nergens toe dienstig", bijvoorbeeld *krottekam, krottetafel, krottestoel,* enzovoort. *Krot* is in die betekenis waarschijnlijk ontleend aan de uitdrukkingen *in de krotte zitten* of *in de krotte zijn,* die 'in grote nood zijn' betekenen. *Krot* betekent daarin iets als: 'slechte toestand, vooral in geldelijk opzicht' (WNT). Bovenstaande zegswijzen zijn geïnspireerd op de Franse uitdrukking *être dans la crotte,* wat eerst letterlijk 'in de modder zitten' betekende en later de figuurlijke betekenis 'in de problemen zitten' kreeg.

Dit brengt ons bij de oorspronkelijke betekenis van het Franse *crotte,* die we ook in verband kunnen brengen met ons *krot* 'koffiedik', nl. 'modder, slijk'. We zagen hierboven al bij de benamingen *koffieproes* en *koffiemoer* dat koffiedik vaak vergeleken wordt met modder. Tegenwoordig wordt het Franse *crotte* vooral gebruikt voor poep of keutels van dieren, maar ook de betekenis 'waardeloos, armoedig' bleef bewaard, bijvoorbeeld in de uitdrukkingen *c'est de la crotte* ('het is niks waard') en *demeurer dans la crotte* ('in armoede leven').

Boek.indd 60 12-11-2008 10:58:58

2. Slappe koffie

2.1 Inleiding

Het tweede begrip dat we bespreken, is 'slappe koffie'. Dat is koffie die weinig smaak, kleur en geur heeft, omdat er te veel water gebruikt is voor de hoeveelheid gemalen koffie, of omdat men hetzelfde koffiepoeder meerdere keren gebruikt. Koffie was vroeger een duur product en daarom werd in sommige gezinnen de hele dag dezelfde koffie gebruikt, waarop men telkens nieuw water goot. Naarmate de dag vorderde, werd de koffie steeds slapper en smakelozer.

Er bestaan in het Zuid-Nederlandse taalgebied heel wat kleurrijke dialectbenamingen en uitdrukkingen voor 'slappe koffie'. Dat is niet verwonderlijk, aangezien dialectsprekers veel creatiever zijn in het bedenken van benamingen voor negatieve zaken dan voor positieve. In de aflevering *Verstand en gevoel* bijvoorbeeld telt het lemma *dommerik* tien pagina's dialectwoorden, terwijl het lemma *uitblinker* niet eens één pagina lang is. Mensen praten nu eenmaal liever over slechte eigenschappen en hebben er gewoonlijk ook veel sterkere emoties bij. Zo ook bij ons kopje slappe koffie dus. Nadeel van die grote hoeveelheid dialectwoorden is dat het kaartbeeld minder mooi is. Bij 'koffiedik' konden we duidelijk afgebakende gebieden onderscheiden. Dit is bij 'slappe koffie' minder het geval, aangezien we hier meer dialectwoorden hebben, die door een kleinere groep mensen gebruikt worden. Opvallend is ook dat er op heel wat plaatsen meer dan één dialectwoord werd opgegeven.

De gegevens op de kaart zijn gebaseerd op twee vragenlijsten: lijst 157 'drank en tabak' van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten en de voedingsenquête van Variaties vzw.

SLAPPE KOFFIE

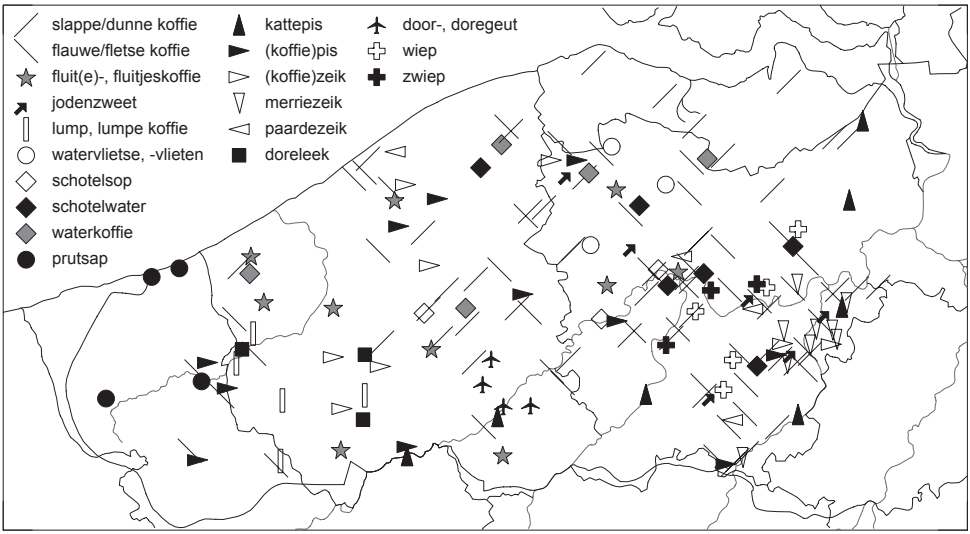

Boek.indd 61 12-11-2008 10:58:58

2.2 Slappe, dunne, flauwe en fletse koffie

Slappe koffie, ***dunne koffie***, ***flauwe koffie*** en ***fletse koffie*** zijn vier woordgroepen waarin het substantief *koffie* omschreven wordt met een adjectief dat de slechte kwaliteit van de koffie aangeeft. *Slappe koffie,* de standaardtalige benaming voor het wansmakelijke goedje, komt verspreid op de kaart voor. Enkel in de westelijke helft van West-Vlaanderen en in Frans-Vlaanderen werd het woord (op één attestatie in Veurne na) niet opgetekend. Het meest voorkomende dialectwoord voor 'slappe koffie' is echter *flauwe koffie*. Dat woord werd in het hele Vlaamse gebied opgegeven, behalve in Zeeuws-Vlaanderen, maar dat komt mogelijk omdat we weinig gegevens hebben voor die provincie. *Dunne koffie* komt vooral voor in het Meetjesland en in de ruime omgeving van Gent. We vonden ook twee attestaties in West-Vlaanderen, nl. in Oostveld en in Tielt. *Fletse koffie* ten slotte werd even vaak opgegeven als *dunne koffie* en komt ook ongeveer in hetzelfde gebied voor. Naast het Meetjesland en de streek van Gent, vonden we ook enkele attestaties op de grens van West- en Oost-Vlaanderen (Wingene, Tielt en Beernem) en één attestatie in het Oost-Vlaamse Velzeke-Ruddershove.

Wanneer *dun* en *slap* vloeibare stoffen omschrijven, betekenen ze 'weinig extractgehalte bevattend, waterachtig, zeer vloeibaar' (WNT). Slappe koffie is dus koffie die te weinig koffie-extract bevat en die zeer waterachtig is. Ook *flauw* en *flets* zijn synoniemen. Ze betekenen allebei 'weinig smaak bezittend'. *Flauw* wordt volgens het WNT vooral gebruikt in de betekenis 'weinig gezouten' en het gebruik van *flets* in de betekenis 'flauw van smaak' zou volgens dat werk verouderd zijn.

2.3 Fluit(e)koffie, fluitjeskoffie

Fluitkoffie, fluitekoffie en ***fluitjeskoffie*** werden vooral in West-Vlaanderen opgegeven, waar ze verspreid over de provincie voorkomen, maar ook drie keer in Oost-Vlaanderen: in Gent, Eeklo en Nevele. Tien jaar geleden schreef Hugo Ryckeboer, die samen met onze gehuldigde heel wat WVD-afleveringen over de landbouwwoordenschat verzorgde, al een artikel over 'fluitjesmelk en fluitjesbier'. Wat volgt, is daar grotendeels op gebaseerd.

Uit het artikel blijkt dat samenstellingen als *fluitjesbier* en *fluitjeskoffie* gevormd zijn naar analogie van *fluitjesmelk,* een benaming voor slappe, minderwaardige melk. De samenstelling met *melk* was dus de oorspronkelijke. In tegenstelling tot wat velen denken, heeft *fluitjesmelk* niets met 'fluiten' of met het muziekinstrument 'fluit' te maken. Om te begrijpen hoe deze slappe melk aan haar benaming kwam, moeten we weten hoe ze ontroomd werd. Dat gebeurde vroeger op de boerderij met de hand. De verse melk werd in teilen gegoten en na een tijd kwam daar een roomlaag op, die van de rest van de melk gescheiden werd. Men deed dat door de teil schuin te houden en de room eraf te duwen, ofwel door de onderste melk er langs een speciale tuit uit te gieten. De benaming voor die handeling was *vlieten* en de afgeroomde melk heette dus *gevloten melk*.

Boek.indd 62 12-11-2008 10:58:59

Uit *gevloten melk* ontstond door het weglaten van het voorvoegsel *ge-* en van de eindletter *n* het woord *vlotemelk*, dat dan vervolgens evolueerde tot *vleutemelk* (vgl. woorden als *zoon – zeun* en *boter – beuter*). In het West-Vlaams wordt de *v* aan het begin van een woord gemakkelijk als *f* uitgesproken en dus sprak men dit *vleutemelk* uit als *fleutemelk*. Doordat de uitspraak van de West-Vlaamse *uu* (die correspondeert met de Nederlandse *ui,* vgl. *huus - huis*) zeer open is en dus als een *eu* klinkt, werd *fleutemelk* geïnterpreteerd als *fluitemelk*. Ryckeboer schrijft hierover: "Eenmaal zover was de volkse taalcreativiteit niet meer te stuiten. *Fluitemelk* werd daar algauw op een speelse manier *fluitjesmelk,* misschien omdat hoe dan ook het element 'fluitje' geassocieerd wordt met 'iets minderwaardigs'".

Verderop in zijn artikel stelt Ryckeboer dat de oorlogsomstandigheden waarschijnlijk hebben bijgedragen tot het ontstaan van de benaming *fluitjesbier* voor 'slap bier', "want toen moest men zowel 'slappe melk' als 'slap bier' drinken". Wij wensen daar zelf graag de benaming ***fluitjeskoffie*** aan toe te voegen, want - zoals hierboven al gezegd is - was ook deze drank in de armoedige oorlogsjaren meestal maar slap van smaak.

Tot slot willen we nog iets zeggen over het verband tussen *fluit(jes)-* en *flut-* als eerste lid van samenstellingen. *Flut* is in het Nederlands een gebruikelijk determinans om aan te geven dat het genoemde slecht van kwaliteit is, bijvoorbeeld in woorden als *flutavond, flutwijn, flutvent, flutfilm,* enzovoort. Het woord kan trouwens ook op zichzelf bestaan; het betekent dan 'prul, lor', 'slappe koffie of thee' of 'vent van niets' (VD). De vraag is nu of de oorspronkelijke samenstelling *fluit(e)melk, fluitjesmelk* invloed heeft gehad op het ontstaan van al die woorden. Dat is zeker niet onwaarschijnlijk. Volgens Ryckeboer is *fluitjesmelk* begin twintigste eeuw vanuit Vlaanderen aan een opmars begonnen. Het woord duikt namelijk op in een aantal Brabantse idiotica van die tijd. De lokale uitspraak moet *flut* geweest zijn, m.a.w. in Brabant sprak men over *flut(jes)melk*, en bij uitbreiding wellicht over *flut(jes)-bier* en *-koffie*. Ryckeboer blijft echter voorzichtig: "Moderne Nederlandse samenstellingen met *flut-* laten ons vermoeden dat deze samenstellingen misschien wel op een gelijkaardige manier te verklaren zijn. Nader onderzoek in de dialecten en de regiolecten van zuidelijk Nederlands (en elders?) zou daar uitsluitsel over moeten kunnen geven".

2.4 Jodenzweet

Jodenzweet werd enkel in Oost-Vlaanderen opgegeven. De benaming komt vrij verspreid voor, behalve in het Waasland en het zuidwesten van de provincie, maar dat komt mogelijk doordat we voor die streken minder gegevens hebben.

Het WNT neemt *jodenzweet* op in de betekenis 'slappe, flauwe, waterachtige drank; bijvoorbeeld slappe, 'slechte' koffie'. Het gebruik is beperkt tot Nederlandstalig België. *Jodenzweet* klinkt op het eerste gezicht wat vreemd. Wat kan 'zweet van joden' nu met slappe koffie te maken hebben? *Jood* betekent letterlijk 'aanhanger van het jodendom', maar deze benaming was vroeger ook zeer gebruikelijk als scheldnaam. We lezen in het WNT: "de Israëlieten staan, op grond van verschillende eigenaardigheden van uiterlijk, manieren, gewoonten en karakter (...) aan bespotting, smaad en verachting bloot; vandaar *Jood* als smaadnaam en (...) als een scheldwoord". *Jood* wordt niet alleen als scheldnaam gebruikt, maar ook in samen-

Boek.indd 63 12-11-2008 10:58:59

stellingen, waarbij het determinans *jood* of *joden* aangeeft dat het genoemde van slechte kwaliteit is. Voorbeelden zijn *jodengoed* 'slecht goed, slechte waren', *jodenlaken* 'slecht laken', *jodenpost* 'zeer dun en slecht postpapier', enzovoort (WNT).

De keuze voor *zweet* als determinatum lijkt op het eerste gezicht gemakkelijk te verklaren. We hebben hier - net als bij *pis, zeik* en *schotelwater* - te maken met een pejoratief woord dat verwijst naar iets wat vloeibaar en bleek van kleur is. Toch is er meer aan de hand. De uitdrukking *een kom zweet* is volgens Van Dale volkstaal voor 'een kop koffie'. We moeten het woord *zweet* in deze uitdrukking wellicht metonymisch interpreteren. Zoals reeds gezegd, was koffie vroeger een luxeproduct. Om zo'n kopje *zweet* te verdienen, moest men zich dus eerst in het zweet werken. Deze verklaring lijkt misschien wat vergezocht, maar dat is het niet, als je weet dat *zweet* ook metonymisch gebruikt wordt voor 'opbrengst, vrucht van de arbeid' (WNT).

2.5 Lump en lumpe koffie

De benamingen ***lumpe*** en ***lumpe koffie*** zijn typisch voor de streek van Ieper – Poperinge.

We vinden de benaming *lumpe* zowel in De Bo als in Debrabandere. Volgens dat laatste werk gaat het om een variant van *lomp* in de betekenis 'lor, vod'. Een tweede verklaring is dat we te maken hebben met een variant van *limp* (= 'slet'), waarbij de *i* gerond wordt uitgesproken onder invloed van de cluster *mp* die volgt. Debrabandere vermeldt de tweede verklaring met een vraagteken, wat erop wijst dat hij meer geloof hecht aan de eerste. Ook ons lijkt de eerste uitleg het aannemelijkst. In het WNT lezen we bij *lomp* o.a.: 'oneigenlijk voor prul, vod, in 't algemeen'. Bovendien kent *lomp* ook een aantal specifieke toepassingen die vergelijkbaar zijn met ons 'slappe koffie'. Zo is het bijvoorbeeld een term in de tabakscultuur om de kleine, halfrotte bladeren te benoemen die te klein zijn om gesneden te worden. Daarnaast kan het ook slaan op 'een soort van geraffineerde suiker van mindere kwaliteit' (WNT). *Lomp* is dus duidelijk een woord waarmee een minderwaardige vorm van een of ander (voedings)product kan worden beschreven. In *lumpe koffie* tot slot wordt *lumpe* als adjectief gebruikt.

2.6 Schotelsop, schotelwater, waterkoffie en watervlietse/watervlieten

Schotelsop en ***schotelwater*** komen verspreid in Oost-Vlaanderen voor. We vonden voor beide ook één attestatie in West-Vlaanderen, nl. in Brugge (*schotelwater*) en in Gits (*schotelsop*). ***Waterkoffie*** werd drie keer opgegeven in West-Vlaanderen (Damme, Veurne, Ardooie) en twee keer in Oost-Vlaanderen (Adegem en Assenede). ***Watervlietse*** en ***watervlieten*** komen enkel voor in het Meetjesland, wat niet verwonderlijk is, aangezien de naam verwijst naar een dorp uit die streek.

Boek.indd 64 12-11-2008 10:58:59

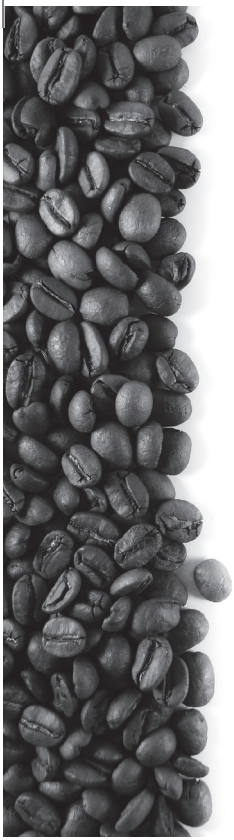

Schotelwater is een doorzichtige samenstelling met de betekenis 'water waarin de schotels zijn gewassen'. De letterlijke betekenis van *schotel* is 'schaal bestemd om spijzen in op te dienen', maar het meervoud *schotels* is in Vlaanderen ook zeer gebruikelijk voor 'afwas' of 'vaat'. Zo spreken wij niet van een vaatdoek, maar van een *schoteldoek* of *schotelvod.* We hebben hier dus te maken met een metaforische uitdrukking. De slappe koffie wordt vergeleken met water waarin de afwas is gedaan. Hiermee wordt niet alleen aangegeven dat die koffie waterachtig is, maar uit de woordkeuze blijkt ook een zekere minachting. Bij *schotelsop* klinkt de pejoratieve bijklank nog sterker door. *Sop* is minder neutraal dan *water,* want het betekent 'troebel vocht' (WNT). *Waterkoffie* daarentegen is dan weer neutraler: hier wordt er gewoon op gewezen dat de koffie waterachtig is.

Een mooi voorbeeld van taalcreativiteit, is *watervlietse* of *watervlieten*, een benaming die verwijst naar het Meetjeslandse dorp Watervliet. Dialectsprekers gebruiken wel vaker de naam van een dorp of stad wanneer ze over slappe koffie praten. Ze doen dat dan met de uitdrukking 'Je kunt er ... door zien', bijvoorbeeld 'Je kunt er Klemskerke door zien'. Daarmee geven ze aan dat de koffie zo dun is, dat je er een naburig dorp door kunt zien. Met *Watervliet* is er echter nog iets specialers aan de hand. De dorpsnaam is geadjectiveerd tot *Watervlietse* of *watervlieten* (vgl. voor de verbuiging andere stofnamen als *gouden, zilveren, kartonnen*). Veel heeft wellicht te maken met het voorkomen van het element *water* in de naam van het dorp. Of de inwoners van dit Meetjeslandse dorp ook werkelijk slappe koffie serveren, is ons niet bekend.

2.7 *Prutsap*

Prutsap is een benaming die enkel in Frans-Vlaanderen werd opgetekend. We zagen hierboven al dat *prut* in die streek ook gebruikt wordt voor 'koffiedik' en 'cichorei', twee begrippen die – net als slappe koffie – negatieve gevoelens oproepen. We mogen er waarschijnlijk van uitgaan dat de dialectsprekers met *prutsap* 'koffie gemaakt van (of toch tenminste met) cichorei' bedoelen. Dergelijke koffie was minderwaardig van smaak, net als onze 'slappe koffie' dus. De betekenis van het element *sap* versterkt onze overtuiging. *Sap* betekent namelijk in de eerste plaats 'vocht dat zich in plantendelen bevindt of uit plantendelen verkregen is', bijvoorbeeld in dranken als sinaasappelsap en appelsap. Ook cichorei is afkomstig van een plant, al wordt het goedje niet verkregen door de cichoreiplant uit te persen, maar door de wortels van de plant te branden en vervolgens te malen. Wanneer je het cichoreipoeder vervolgens met water mengt, krijg je wél sap. De smakeloze koffie die aldus verkregen wordt, krijgt dan de naam *prutsap*.

Boek.indd 65 12-11-2008 10:58:59

2.8 Woorden met pis en zeik

Overal in Oost- en West-Vlaanderen (uitgezonderd Veurne-Ambacht) vinden we benamingen met *pis* en *zeik*. ***Koffiepis*** en ***pis*** komen verspreid over die twee provincies voor. Enkel het simplex *pis* werd ook in Frans-Vlaanderen opgetekend. ***Kattepis*** komt voor in het zuiden van West-Vlaanderen, in het Waasland, in de Denderstreek en in Nederename.

Zeik vinden we in de Denderstreek en verspreid over de provincie West-Vlaanderen. De samenstelling ***koffiezeik*** komt slechts één keer voor, nl. in Middelburg bij Maldegem. ***Merriezeik*** en ***paardezeik*** werden (met uitzondering van het West-Vlaamse Klemskerke, waarvoor Magda *paardezeik* opgaf) enkel in Oost-Vlaanderen geattesteerd. Die benamingen zijn vooral populair in de Denderstreek en de streek van Dendermonde.

Het gebruik van de woorden *pis* en *zeik* om slappe koffie te omschrijven, is niet moeilijk te verklaren. Enerzijds is er de gelijkenis qua kleur en anderzijds speelt ook de vulgaire bijklank van de woorden *pis* en *zeik* wellicht een rol. *Kattepis* is zelfs opgenomen in Van Dale. Het krijgt er de omschrijving: 'slechte, schrale drank', een betekenis die dus ruimer is dan ons 'slappe koffie'. Waarom Vlaamse dialectsprekers slappe koffie nu net met de urine van katten en paarden vergelijken, is moeilijk te achterhalen. Misschien heeft het gebruik van *kattepis* te maken met het feit dat de urine van katten berucht is om zijn stank en de keuze voor *paardezeik* en *merriezeik* met het feit dat men deze dieren vaak in de wei ziet urineren? In Brabant kent men bijvoorbeeld de vergelijkbare benamingen ***stierenpis, stierzeik*** en ***pisse à la vache***. Die laatste benaming is een volksetymologische interpretatie van het Franse *lavasse* voor 'slappe koffie'. Toch is het zeker niet zo dat men slappe koffie enkel met de urine van katten en weidedieren vergelijkt. Onze eigen informanten gaven bijvoorbeeld ook ***keunepis, mezenpis, mierezeik*** en ***pis van de haan*** op, en in Brabant en Limburg heeft men het ook over ***muggepis***, ***kloekepis*** (*kloeke* = 'hen') en ***merelenpis***.

2.9 Doorgeut, doregeut en doreleek

De benamingen ***doorgeut, doregeut*** en ***doreleek*** (uitgesproken als *deur(e)geut* en *deureleek*) komen enkel in West-Vlaanderen voor. *Doorgeut* en *doregeut* vormen een mooi aansluitend gebied in de ruime omgeving van Kortrijk (Lendelede, Ingelmunster, Kuurne en Deerlijk). *Doreleek* komt westelijker voor, nl. in Beveren, Poelkapelle en Zillebeke.

Beide benamingen zijn terug te vinden in De Bo. *Doorleek* krijgt de algemene betekenis 'vocht dat ergens doorgesijpeld is' en betekent in het bijzonder 'slechte koffie van de tweede of derde trek'. *Doorgeut* is enkel in de tweede, engere betekenis opgetekend. Zoals reeds in de inleiding gezegd, werd vroeger (vooral in tijden van armoede) in sommige gezinnen de gemalen koffie in de loop van de dag hergebruikt.

Doorgeut is afgeleid van het werkwoord *doorgieten* en betekent hier letterlijk 'het doorgegotene'. *Geut* is tegenwoordig algemeen Belgisch Nederlands voor 'scheut', dit is een 'kleine geschonken hoeveelheid van een vloeistof', zoals in *een scheut melk* (VD). De Bo vermeldt ook de uitdrukking *kaffie van de eerste goote,* wat ongetwijfeld een smakelijker variant is dan

Boek.indd 66 12-11-2008 10:58:59

ons *doorgeut*. Ongeveer hetzelfde naamgevingsmotief vinden we bij *doorleek*, een afleiding van het werkwoord *doorleken*, een variant van *doorlekken*. Beide werkwoorden zijn synoniem en betekenen o.a. 'sijpelen, vloeien, neerdruppelen' (WNT). *Doorleek* is dus letterlijk 'het doorgesijpelde'. Het voorzetsel *door* heeft in deze samenstellingen een soort van frequentatieve betekenis: het geeft aan dat het niet om verse koffie gaat, maar om water dat voor een tweede of derde maal door hetzelfde koffiepoeder gegoten of gelekt is.

2.10 Wiep en zwiep

De benamingen ***wiep*** en ***zwiep*** zijn enkel in Oost-Vlaanderen opgetekend, meer bepaald in de zuidoostelijke helft van die provincie en in de stad Lokeren.

Volgens het WNT is *zwiep* een gewestelijke vorm van *wiep* die voorkomt in West-Vlaanderen en Zeeland. Deze vorm werd echter niet opgegeven door onze informanten uit die provincies. Ook de vormen *zjiep* en *zjwiep* zouden bestaan. *Wiep* is verwant met het adjectief *weeps,* dat 'flauw, laf, smakeloos' betekent, 'gezegd van spijs, drank, smaak en geur'. M.a.w. *weepse koffie* is slappe, smakeloze koffie. *Wiep* zelf krijgt in het Waas Idioticon de verklaring 'zeer flauwe koffie'. Volgens het WNT kan de benaming ook op andere slappe dranken of op dunne pap slaan. Debrabandere (OV) vermeldt tot slot de samenstelling *kerewiep* voor 'karnemelk'.

2.11 Uitdrukkingen

Tot slot willen we ook nog iets zeggen over de vele kleurrijke en grappige uitdrukkingen waarmee dialectsprekers 'slappe koffie' omschrijven. De meeste uitdrukkingen geven aan dat de koffie zó flauw is, dat je erdoor kunt zien. Dat levert uitdrukkingen op als *je kunt erdoor kijken, je ziet erdoor* of *je ziet er lossendoor.* Een meer plastische variant is *je kunt er de krant/gazet door lezen.* Dikwijls wordt ook toegevoegd wat men door de koffie ziet. Voor zich sprekend zijn: *je kunt de bodem zien, je ziet er de grond van je kom door* en *je ziet er de (piel) suiker in liggen.* Soms ziet men door zijn kop slappe koffie ook heel andere zaken, zoals bijvoorbeeld *de geit, Sint-Pietersstatie, de hemel, de kerk* of *heel het belfort*. Ook personen verschijnen soms in of achter de koffiekop. Zo kregen we de opgaven *je ziet er je peter in, je kunt er Daneel in zien zitten* (= kardinaal Danneels?) en *je ziet er een kindje in.* Opvallend is dat vaak naar religieuze zaken verwezen wordt. Dat komt misschien omdat de koffie die kloosterlingen schenken de naam heeft van flauw te zijn. Zo werden bij de vraag naar 'slappe koffie' ook de benamingen *nonnekoffie, nonnetjespis, heilige koffie* en *kloosterkoffie* opgegeven. Nog een soort koffie met een slechte reputatie, is de koffie die in het leger geschonken wordt. Zo kregen we de opgaven *je ziet er het front door* en *het is er lijk bij de troep*.

De populairste zegswijzen voor 'slappe koffie' zijn die waarbij men door zijn kop koffie een dorp of stad ziet. Hierbij kunnen we een onderscheid maken tussen a) uitdrukkingen die verwijzen naar een naburig dorp en b) uitdrukkingen die verwijzen naar een verre stad. Voorbeelden van de eerste soort zijn *je kunt Klemskerke erdoor zien* (Gijverinkhove), *je kunt er Geluwveld en Zandvoorde door zien* (Beselare), *je kunt er Lessin in zien* (Geraardsbergen),

Boek.indd 67 12-11-2008 10:59:00

koffie dat je Blankenberge door ziet (Veurne), *je ziet er heel Kortrijk door* (Kortrijk) en *je ziet Ieper erdoor* (Poperinge). Bijzonder is de uitdrukking *het is van Kwatrecht-Melle-Merelbeke-Gent - je ziet het allemaal liggen* (Wetteren), waarbij de haltes van de stoptrein tussen Wetteren en Gent worden opgesomd. Voorbeelden van de tweede categorie zijn *je kunt er Gent en Brugge door zien* (Bellegem), *je kunt er Keulen door zien* (Diksmuide) en *je ziet er het stad van Gent in* (Moorsel). Dé stad bij uitstek die -vooral in Veurne-Ambacht en de streek van Ieper-Poperinge - door de koffie te zien valt, is echter Parijs. Men spreekt wellicht van de Franse hoofdstad, omdat het een wereldstad is die sterk tot de verbeelding spreekt en die bovendien niet al te veraf ligt. Naast de uitdrukkingen *je kunt er Parijs door zien* en *je kunt er Parijs in zien,* werden ook *je kunt er de Eiffeltoren door zien* en *Paris la nuit* opgegeven.

Niet alleen de Franse hoofdstad zelf, maar ook één van haar beroemdste inwoners, Napoleon Bonaparte, duikt op in de uitdrukkingen voor 'slappe koffie'. Zo lezen we: *je ziet Napoleon en Jozefiene op de bodem liggen, je kunt er Napoleon in zien, je kunt er Napoleon in zien zwemmen, je kunt er Napoleon op zijn paard in zien, je ziet Napoleon doorrijden op zijn paard,* enzovoort. De uitdrukkingen met *Napoleon* komen opvallend vaak voor in Gent. Lievevrouw-Coopman verklaart waar deze uitdrukkingen vandaan komen: "Men verkocht vroeger koffietasjes, met op den bodem het hoofd van Napoleon, keizer van Frankrijk, afgebeeld".

Verscheidene uitdrukkingen verwijzen naar water. Grappig is *hij kan mee met de eerste tram van Watervliet* (zie ook de bespreking van *Watervlietse/Watervlieten* hierboven). Ook *het is gelijk water, je kunt er je in spiegelen, koffie van de pomp* en *de molenaar versmoord* verwijzen naar waterachtige koffie. *Zijn molenaar versmoren* is een uitdrukking die men gebruikt wanneer men te veel water toevoegt bij het bereiden van een deeg, bijvoorbeeld voor pannenkoeken.

Boek.indd 68 12-11-2008 10:59:00

3. Pannenkoek

3.1 Inleiding

Elk kopje koffie smaakt beter met iets zoets erbij, dat is iets waarvan Magda zeker niet meer overtuigd hoeft te worden. En als er één lekkernij is die al sinds mensenheugenis in vrijwel elk gezin regelmatig op tafel komt, dan zijn het wel pannenkoeken. Zoet of zout, met confituur, suiker of honing, met appeltjes, spek of blaadjes van paardenbloemen erin, uit de pan, uit de oven, of vanop de Leuvense stoof, met of zonder eieren, met boekweitmeel of gewone bloem, met gist of zonder gist, dik of flinterdun, groot of klein, de mogelijkheden zijn vrijwel eindeloos... in Vlaanderen worden er heel wat (al dan niet plaatselijke) varianten gebakken van de 'gewone' pannenkoek, die gemaakt wordt met bloem, eieren, melk en suiker. Afhankelijk van welke ingrediënten voorhanden zijn en in welke verhouding, kan de samenstelling van de pannenkoek nogal verschillen: van de absolute basispannenkoek met alleen meel en water, tot een super-de-luxe pannenkoek met bloem, eieren, melk, suiker en appeltjes bijvoorbeeld.

We bespreken enkele benamingen voor de pannenkoek in de Vlaamse dialecten: we gaan in op de herkomst van de benamingen en staan ook stil bij de verschillende ingrediënten en manieren om pannenkoeken te bakken. De gegevens waarop deze bijdrage gebaseerd is, zijn afkomstig uit verschillende bronnen. De oudste bron is een ZND-lijst uit 1942, waarin de volgende vraag wordt gesteld: *Hoe heet "een pannekoek"? Indien er verschillende soorten bestaan, geef dan de namen op van ieder met hun eigen beteekenis.* Die vraag ontketende een kleine lawine van benamingen en recepten voor de meest uiteenlopende soorten pannenkoeken en zorgde voor genoeg stof voor een artikel over de pannenkoek in al zijn gedaanten en samenstellingen. Een tweede bron van informatie voor dit artikel is onze eigen WVD-lijst 133, waarin we gedetailleerder vragen naar de verschillende soorten pannenkoeken, dus niet alleen naar de gewone pannenkoek, maar ook naar een pannenkoek met reepjes spek erin, een pannenkoek met gehakte blaadjes van de paardenbloem erin, een pannenkoek met boekweitmeel, een pannenkoek die op de Leuvense stoof werd gebakken en een pannenkoek die op de vloer van de oven werd gebakken. Ten slotte hebben we ook gegevens gehaald uit twee licentiaatsverhandelingen over dialectbenamingen voor voeding: die van Nele Beerens over de Denderstreek en die van Filip Declerck over het West- en het Frans-Vlaams.

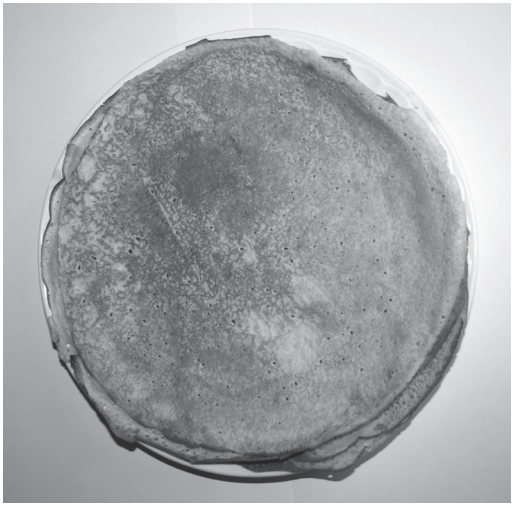

In wat volgt, bespreken we eerst de benamingen voor de gewone pannenkoek en daarna die voor de spekpannenkoek en de kruidenpannnenkoek.

Boek.indd 69 12-11-2008 10:59:01

3.2 De gewone pannenkoek

De gegevens uit de verschillende bronnen leverden voor de gewone pannenkoek deze mooi gevulde kaart op.

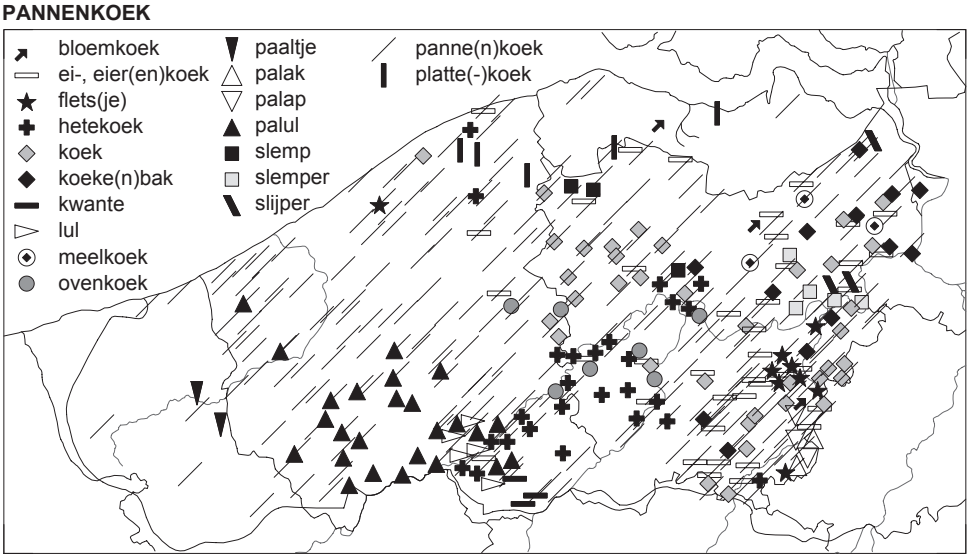

Wanneer we de verspreiding van de dialectbenamingen bekijken, dan valt meteen op dat ***panne(n)koek*** bijna overal in het gebied voorkomt. In Frans-Vlaanderen werd twee keer de benaming ***paaltje*** opgetekend. In West-Vlaanderen, meer bepaald in het zuiden van de provincie, spreekt men ook wel van ***palul***, in het zuidoosten van ***lul*** of ***kwante***, en langs de grenzen met Oost-Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen komen nog wat uitlopers voor van benamingen die vooral aan de andere kant van de grens gebruikt worden: ***platte(-)koek*** helemaal in het noorden, en ***hetekoek***, ***koek***, ***ovenkoek*** en ***ei-, eier(en)koek*** langs de grens met Oost-Vlaanderen. In Oost-Vlaanderen is de verscheidenheid qua benamingen iets groter: naast de reeds genoemde *hetekoek*, *koek*, *ovenkoek* en *ei-, eier(en)koek* komen meer naar het oosten ook nog ***flets(je)***, ***koeke(n)bak***, ***meelkoek***, ***bloemkoek***, ***palak***, ***palap***, ***slemper***, ***slemp*** en ***slijper*** voor. Hieronder gaan we dieper in op de herkomst van die woorden.

3.2.1. Benamingen met koek: ei-, eier(en)koek, hetekoek, koek, koeke(n)bak, meelkoek, bloemkoek, ovenkoek, panne(n)koek, platte(-)koek

Zoals hierboven al vermeld, komt het standaardtalige ***panne(n)koek*** in heel het gebied voor. In ongeveer heel Oost-Vlaanderen en het grootste deel van West-Vlaanderen bestaan daarnaast ook nog andere dialectbenamingen, maar in het midden van het Houtland is *panne(n)koek* de enige benaming. Het benoemingsmotief is hier duidelijk: een pannenkoek is een koek die in een pan gebakken wordt. Toch geven sommige informanten (uit Assebroek, Lovendegem, Kanegem en Zuidschote) aan dat ook pannenkoeken die op de (Leuvense) stoof gebakken werden *panne(n)koek* genoemd werden.

Boek.indd 70 12-11-2008 10:59:01

Alle andere benamingen met *-koek* komen vrijwel uitsluitend in Oost-Vlaanderen voor. Het simplex ***koek*** vinden we in bijna heel de provincie, behalve in het oosten van het Meetjesland en in het zuidwesten van Oost-Vlaanderen. Het gebruik van een enkelvoudig woord, en dus geen samenstelling, kan erop wijzen dat de pannenkoek de enige koek was die regelmatig gebakken werd, zodat het niet nodig was nog een bepaling aan de benaming toe te voegen.

Ook ***eikoek***, ***eierkoek*** en ***eierenkoek*** komen in grote delen van de provincie voor, vooral in het oosten van Oost-Vlaanderen, en ook op drie plaatsen in West-Vlaanderen: Heist-aan-Zee, Oostkamp en Wingene. Deze benamingen zijn wat ambigu, het is namelijk niet altijd duidelijk welk gerecht er precies mee bedoeld wordt. *Ei-, eier(en)koek* wordt immers zowel gebruikt als benaming voor een pannenkoek met eieren in het deeg, als voor een omelet met een beetje meel erin, en zelfs voor een gewone omelet, dus zonder meel erin. Van Dale definieert *eierkoek* in de eerste plaats als "zachte koek gebakken van fijn deeg waarin eieren zijn gekneed", wat dus begrepen kan worden als 'pannenkoek', en in de tweede plaats als "eierstruif, omelet". Sommige informanten brengen wat verheldering door als commentaar de samenstelling van de eierkoek toe te voegen. Zo lezen we "met meer eieren" in Oostkamp, "gewone koek van eiers en meel" in Boekhoute, "bloem met ei in" in Sint-Niklaas, "met eieren" in Haasdonk, Lovendegem, Temse, Laarne, Smetlede, Erwetegem en Parike, "meel + eieren" in Moerzeke, "gewone pannekoeken" in Aalst en "koek met eiers en suiker + meel" in Zonnegem. In al deze plaatsen wordt met *eierkoek* of een variant ervan dus een pannenkoek bedoeld, gemaakt van deeg waarin eieren zijn verwerkt. Vroeger was het namelijk niet vanzelfsprekend dat er eieren in het pannenkoekendeeg geklutst konden worden. Wanneer tijdens de winter de kippen minder of niet productief waren, waren er soms geen eieren beschikbaar en werden er pannenkoeken gebakken met alleen maar melk en meel of bloem.

Andere informanten maken duidelijk dat zij zich bij een eierkoek eerder een omelet dan een pannenkoek voorstellen. Dat blijkt uit de commentaar van de informanten uit Lokeren, Waasmunster en Laarne ("alleen eieren"), en Temse en Borsbeke ("gebakken ei"). Bij de andere informanten, die geen extra informatie gaven, gaan we ervan uit dat ze wel degelijk een pannenkoek bedoelen wanneer ze het hebben over een *ei-* of *eier(en)koek*. Heel erg zeker mogen we daar echter niet van zijn, want wanneer we de gegevens voor het trefwoord 'omelet' bekijken (WVD 135, vraag 75 en ZND 34, vraag 75), dan blijkt dat in bijna alle plaatsen waar met de benaming *eierkoek* volgens de informanten een pannenkoek met eieren bedoeld wordt, diezelfde benaming ook gebruikt wordt voor de omelet, die dus enkel en alleen uit eieren bestaat. De benaming *eierkoek* zal dus waarschijnlijk voor een waaier aan baksels gebruikt zijn, variërend van pannenkoeken met eieren in het deeg

Boek.indd 71 12-11-2008 10:59:02

over omeletten met bloem erin tot zuivere omeletten met alleen maar eieren. Duidelijke grenzen in het gebruik van de benaming vallen echter niet te trekken en echte gebieden kunnen we dus niet afbakenen.

Een andere benaming die op verschillende soorten pannenkoeken kan slaan, is ***hetekoek***, die gebruikt wordt langs de Leie, in het zuidwesten van Oost-Vlaanderen en rond Gent. Sommige informanten geven aan dat het in hun dialect gaat om pannenkoeken die op de buis van de stoof werden gebakken. Anderen geven geen extra uitleg en daarom nemen we aan dat het bij deze informanten om gewone pannenkoeken op de pan gaat. Ook hier zijn geen duidelijke gebieden af te bakenen; de benaming *hetekoek* slaat in ongeveer hetzelfde gebied zowel op een pannenkoek uit de pan als op een pannenkoek op de Leuvense stoof: langs de Leie en in het zuidoosten van West-Vlaanderen en het zuidwesten van Oost-Vlaanderen. Waarschijnlijk bedoelt men in wel meer plaatsen in die streek 'een pannenkoek op de kachel' wanneer men het heeft over een *hetekoek*. In de streek rond Gent is *hetekoek* in ieder geval alleen de benaming voor de gewone pannenkoek (uit de pan). Lievevrouw-Coopman verklaart *heetekoek* immers gewoon door "pannekoek". Ook het Zuid-Oostvlaandersch Idioticon geeft enkel deze verklaring. Het benoemingsmotief is ook hier vrij doorzichtig: de koek is zeer heet wanneer hij vers van de pan of de kachel komt.

Ten slotte zorgt ook de benaming ***ovenkoek*** voor wat verwarring. Verschillende informanten vermelden dat het bij hen gaat om een koek die samen met het brood werd gebakken in de oven, meestal met hetzelfde deeg als het brood. Het gaat hier dus eigenlijk niet om een echte pannenkoek. Ook de ovenkoeken die we nu nog kennen, lijken helemaal niet op pannenkoeken en smaken helemaal anders. De Bo wijst op het verschil tussen de twee in het lemma *heetekoek*: "niet te verwarren met ovenkoek". De kans is dus heel groot dat het hier om twee verschillende koeken gaat. De informanten van de WVD-vragenlijst geven dit trefwoord niet meer als antwoord op de vraag naar pannenkoek, wat er waarschijnlijk op wijst dat de ovenkoek in moderne ogen te veel verschilt van de pannenkoek om nog voor verwarring te zorgen, terwijl de informanten van de ZND-vragenlijst toch nog een verwantschap zagen tussen de twee begrippen.

Benamingen die dan weer duidelijk op een echte pannenkoek slaan, zijn ***meelkoek*** en ***bloemkoek***, genoemd naar het belangrijkste bestanddeel van de pannenkoek: meel of bloem. Waarschijnlijk gaat het hier om pannenkoeken met alleen maar meel of bloem en water of melk, en dus zonder eieren. Pannenkoeken worden tegenwoordig meestal met bloem, of gezeefd meel, gemaakt, maar vroeger werden er, vaker dan nu, ook pannenkoeken gebakken van deeg waarin ongezeefd meel was verwerkt. *Meelkoek* komt voor in Stekene, Haasdonk en Zeveneken; *bloemkoek* werd opgegeven in Biervliet, Moerbeke-Waas en Welle.

Boek.indd 72 12-11-2008 10:59:02

Ten slotte komen er nog twee benamingen op de kaart voor die verwijzen naar kenmerken van de pannenkoek: ***koeke(n)bak*** en ***platte(-)koek***. *Koeke(n)bak* komt vooral voor aan de oostelijke grens van ons onderzoeksgebied, in het Waasland en in de Denderstreek. Het woord bestaat ook in West-Vlaanderen, maar betekent daar volgens De Bo 'het bakken van koeken' en dus niet de pannenkoek zelf. Deze benaming verwijst duidelijk naar feit dat het gaat om een koek die gebakken moet worden.
Plattekoek of *platte koek* vinden we terug in het noorden van het gebied: *platte koek* in Dudzele en Sint-Margriete, *plattekoek* in Lissewege, Moerkerke en Terneuzen. Deze benaming verwijst uiteraard naar misschien wel de belangrijkste eigenschap van de pannenkoek: hij is plat.

3.2.2. Overige benamingen

Flets of ***fletsje*** is een oude benaming voor de pannenkoek, die we terugvinden in de Denderstreek en één keer in Zandvoorde, in West-Vlaanderen. In de Denderstreek wordt het woord uitgesproken als *flesj* of *flasj*. De informanten geven aan dat het gaat om een zeer dunne pannenkoek, meestal zonder gist. Ook het WNT verklaart *flets* of *fletse* als "dunne pannekoek, flensje" en De Bo geeft de verklaring "pannekoek zonder gist". Hij geeft ook aan dat het woord meestal gebruikt wordt aan en binnen de Oost-Vlaamse grenzen. Mogelijk kende het woord in de 19de eeuw dus een ruimere verspreiding dan in 1942, toen de ZND-vragenlijst rondgestuurd werd. Ook het Gents Woordenboek van Lievevrouw-Coopman, verschenen in 1950, maakt nog melding van het woord, hoewel geen enkele informant uit Gent het opgaf. Tegenwoordig wordt de benaming bijna niet meer gebruikt. Geen enkele WVD-informant vulde het nog in, maar Nele Beerens tekende het wel nog op in Nieuwenhove tijdens een mondelinge opvraging voor haar licentiaatsverhandeling. Volgens het West-Vlaams etymologisch woordenboek is het woord *flets(e)* afkomstig van het klankexpressieve werkwoord *fletsen*, wat 'slaan' betekent, en is er dus een betekenisoverdracht geweest van 'klap' over 'lap' naar 'slappe pannenkoek'. Een andere betekenis van *flets* die is voortgevloeid uit de grondbetekenis 'slaan' is 'flauw, slap'. Dit is namelijk hoe iemand eruit ziet nadat hij een slag of klap heeft gekregen. Het is dus waarschijnlijk niet toevallig dat het gezicht van iemand die er bleek of flets uitziet in heel wat Vlaamse dialecten wordt vergeleken met een (al dan niet afgelikte) pannenkoek.

Kwante komt maar enkele keren voor, in een gebiedje in het uiterste zuidoosten van West-Vlaanderen. Het woord werd in drie plaatsen opgetekend, namelijk in Bellegem, Sint-Denijs en Kooigem. De Bo volstaat voor *kwante* met de verklaring "heetekoek, palulle" (daarover later meer), maar Loquela gaat uitvoeriger in op de oorsprong van het woord en geeft een mooie omschrijving van het bakproces:

> Kwante bediedt pannekoeke (De Bo), dus gietkoeke, sturtekoeke: van vloeibaren, kwanselenden deeg gebakken. Kwanten bakken, is alsof men zei sturten bakken, geuten bakken, immers men giet een sturte of men sturt een geute, eenen kwansel, eene kwante beslagen of getemperd meel op het ijzer, en als die sturte of die geute omgekeerd en van weêrkanten gebakken is, dan is zij eene eigentlijke kwante.

Boek.indd 73 12-11-2008 10:59:02

Volgens Loquela heeft de *kwante* zijn naam dus te danken aan het vloeibare, kwanselende deeg. Ook in het WNT vinden we een verband met *kwanselen*, dat daar onder andere verklaard wordt als 'door sterke beweging gemorst, gestort worden'. *Kwante* verwijst dus naar het gieten of storten van het deeg op de pan.

In de zuidelijke helft van West-Vlaanderen komt de benaming ***palul*** voor. De Bo geeft "pannekoek, heetekoek" als tweede betekenis bij *palul*, na "afhangende gescheurde lap, sluns, flarde, flenter" als eerste betekenis. Beide betekenissen van *palul* zijn terug te voeren op het werkwoord *lullen*, wat 'slap zijn' betekent volgens het West-Vlaams etymologisch woordenboek, en waaraan een expressief voorvoegsel *pa-* is toegevoegd. Dat voorvoegsel komt bijvoorbeeld ook voor in *paleuteren*, *palodderen* en *paluffen*. Naast *palul* komt in een kleiner gebied in het zuidoosten van West-Vlaanderen ook de vorm ***lul***, uitgesproken als *lulle*, voor. Deze vorm heeft dezelfde oorsprong als *palul*, maar wordt dus gebruikt zonder het expressieve voorvoegsel. Debrabandere wijst er in zijn Kortrijks woordenboek nog op dat *palulle* in Kortrijk weliswaar niet gebruikt wordt om de pannenkoek te benoemen, maar dat het er wel voorkomt in de betekenis 'bleek' (van gezicht). Net zoals bij *flets* wordt een bleek uiterlijk of gezicht hier dus vergeleken met een pannenkoek. Die vergelijking is te begrijpen, aangezien een pannenkoek ook rond is en inderdaad meestal een lichtbeige kleur heeft.

In Oost-Vlaanderen, in de streek rond Ninove, vinden we dan weer ***palak*** en ***palap*** terug. Mogelijk zijn deze benamingen op dezelfde manier gevormd als het West-Vlaamse *palul*: door een expressief voorvoegsel *pa-* toe te voegen aan *–lak* of *–lap*, elementen die naar slapheid verwijzen. Ines Blomme oppert in haar artikel over koffie en gebak in Vlaams-Brabant echter dat *pallap* (zij schrijft het met een dubbele l) vermoedelijk een samenstelling is van *pan* en *lap* tot *pannenlap*, die later door assimilatie *pallap* geworden is. De *pa-* zou hier dus geen expressief voorvoegsel zijn, maar een overblijfsel van het element *pan*. We hebben echter nergens een bevestiging gevonden van de ene of van de andere theorie.

Een andere benaming voor de pannenkoek is ***slemper***, dat we samen met nog heel wat varianten terugvinden in de streek van Dendermonde en in het Waasland. Naast *slemper* komen daar in de buurt of iets verderop ook nog *slemmer*, *slemp*, *slenter*, *slidder* en ***slijper*** voor. ***Slemp*** verklaart het Oost- en Zeeuws-Vlaams etymologisch woordenboek als "te weinig gebakken koek of wafel, slappe koek". Het Waasch Idioticon geeft een gelijkaardige verklaring: "koek, wafel en al wat te weinig gebakken is". Hoewel een pannenkoek meestal wel genoeg gebakken is, blijft hij toch nog slap, wat hier waarschijnlijk de verklaring is voor de naamgeving. Ook *slenter* en *slidder* verwijzen naar de slapheid van de pannenkoek. *Slenter* krijgt in het WNT onder andere de verklaring "afgescheurde lap, flard", en *slidder* wordt er verklaard door "dunne, weinig krachtige spijs of drank".

In Frans-Vlaanderen werd een pannenkoek twee keer ***paaltje*** genoemd: in Bambeke en in Houtkerke. Voor de etymologie van deze benaming zijn er verschillende mogelijkheden. Volgens het West-Vlaams Etymologisch Woordenboek van Debrabandere verwijst dat woord "naar de *pannekoekpale*, het paaltje waarmee de pannenkoeken omgedraaid werden" en zou het teruggaan op het Middelnederlandse *pale*, wat 'ovenschop' of 'ovenpaal' betekent. Een andere mogelijkheid lijkt ons dat de pannenkoek zo genoemd werd vanwege

Boek.indd 74 12-11-2008 10:59:03

zijn vormgelijkenis met het uiteinde van een ovenpaal: namelijk (min of meer) rond en plat. Het Woordenboek van het Frans-Vlaams geeft bij het trefwoord *paaltje* echter een andere mogelijke verklaring: de benaming zou afkomstig zijn van het Picardische *palot*, wat 'dikke pannenkoek' betekent. Het WNT ten slotte verklaart de benaming dan weer door te verwijzen naar het Franse adjectief *pâle*, wat 'bleek' betekent, en dat hier dan zelfstandig gebruikt zou zijn. Opnieuw zien we hier dus een verband tussen de pannenkoek en een bleke of fletse gelaatskleur.

3.2.3. Benamingen die niet op de kaart staan

Er zijn ook nog enkele benamingen voor de pannenkoek die niet in voldoende plaatsen werden opgetekend om op de kaart terecht te komen, maar die zeker toch de moeite waard zijn om te bespreken. De eerste zijn ***palet*** en een variant daarvan, ***polet***, die alleen maar door vier Poperingse informanten werden opgegeven en die dus niet ruim genoeg verspreid zijn. De etymologie van deze benamingen loopt grotendeels samen met die van het Frans-Vlaamse *paaltje*. Volgens het West-Vlaams etymologisch woordenboek zijn *palette* en *polette* diminutieven van *pale*, wat dus 'ovenpaal' betekent. Het WNT daarentegen vermeldt bij het lemma *palet* de betekenis 'pannenkoek', maar verwijst voor de verklaring, net zoals voor *paal(tje)*, naar *paal* als adjectief.

Een benaming die twee maal in Sint-Niklaas werd opgetekend, is ***pol***. Het Waasch Idioticon verwijst voor de betekenis naar *ovenpol* en verklaart dat als: "kleine, platte, ronde, dunne koek, die gemaakt wordt van 't overschot des deegs en van het afschrabsel uit den trog." Hiermee wordt wellicht geen echte pannenkoek bedoeld, maar eerder een restje brooddeeg dat in de oven meegebakken werd, al dan niet als traktatie voor de kinderen. Een gelijkaardige omschrijving vonden we trouwens ook al bij de benaming *ovenkoek*. Toch lezen we in het WNT bij het lemma *pol*: "te Antwerpen: een kleine pannekoek". Het is dus mogelijk dat het hier in Sint-Niklaas toch om een pannenkoek gaat, gezien de nabijheid van Antwerpen. Etymologisch is het woord verwant met *bol*, waarvan volgens het WNT de grondbetekenis 'rond, gezwollen voorwerp' is.

3.3 Andere soorten pannenkoeken

Zoals hierboven al werd vermeld, bestaat er nogal wat variatie wat de samenstelling van de Vlaamse pannenkoek betreft. Hieronder bespreken we achtereenvolgens nog kort de spekpannenkoek en de kruidenpannenkoek.

Boek.indd 75 12-11-2008 10:59:03

3.3.1 Spekpannenkoek

SPEKPANNENKOEK

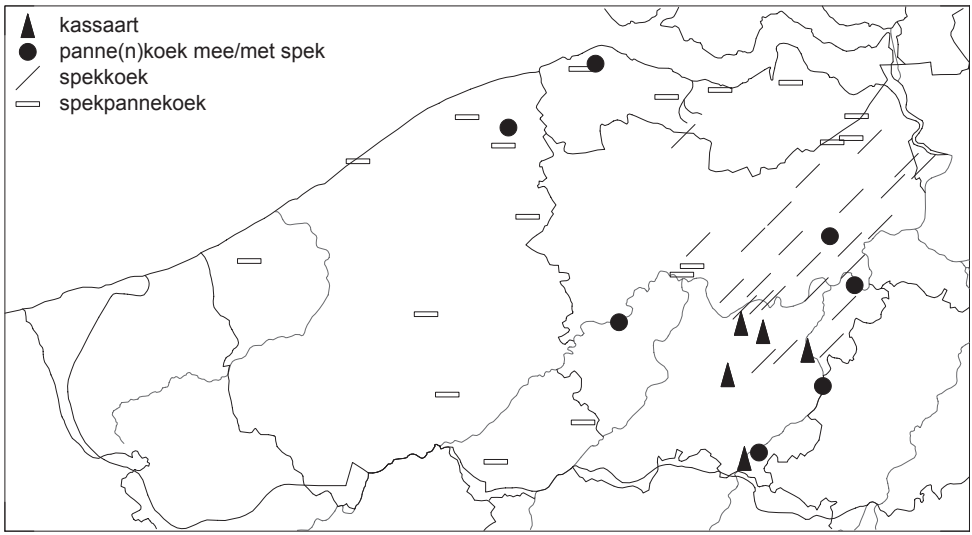

Op deze kaart zien we meteen dat in Oost-Vlaanderen, en dan vooral in de oostelijke helft ervan, meer tekentjes te vinden zijn dan in West-Vlaanderen. Daar werden dus meer spekpannenkoeken gebakken dan in het westen van het gebied. Naast de doorzichtige trefwoorden ***panne(n)koek mee/met spek*** op verschillende plaatsen in Oost-Vlaanderen, in Oostkerke en in Groede, ***spekkoek*** in de oostelijke helft van Oost-Vlaanderen en in Boekhoute, en ***spekpannekoek*** verspreid in Oost- en West-Vlaanderen, vinden we in het zuidoosten van Oost-Vlaanderen ook de benaming ***kassaart*** en de varianten *kasser* en *kaster* terug. *Kassaart* wordt door het WNT verklaard als "de naam van zeker gebak, t.w. eene soort van pannekoek of eierkoek met spek." Volgens het WNT is de r van *kassaart* ingevoegd in het oorspronkelijke woord *kassaat* en moet de oorsprong daarvan gezocht worden in het Middellatijnse *caseata*, wat volgens een artikel van Van Keymeulen over Oost-Vlaamse woorden over voeding, slaat op een koek waarin kaas (Lat. *caseus*) werd verwerkt. De theorie van Kiliaan, namelijk dat de kassaart vernoemd zou zijn naar het sissen, of kassen, van iets dat in een pan gebraden wordt, wordt door het WNT afgewezen.

Boek.indd 76 12-11-2008 10:59:03

3.3.2. Kruidenpannenkoek

KRUIDENPANNENKOEK

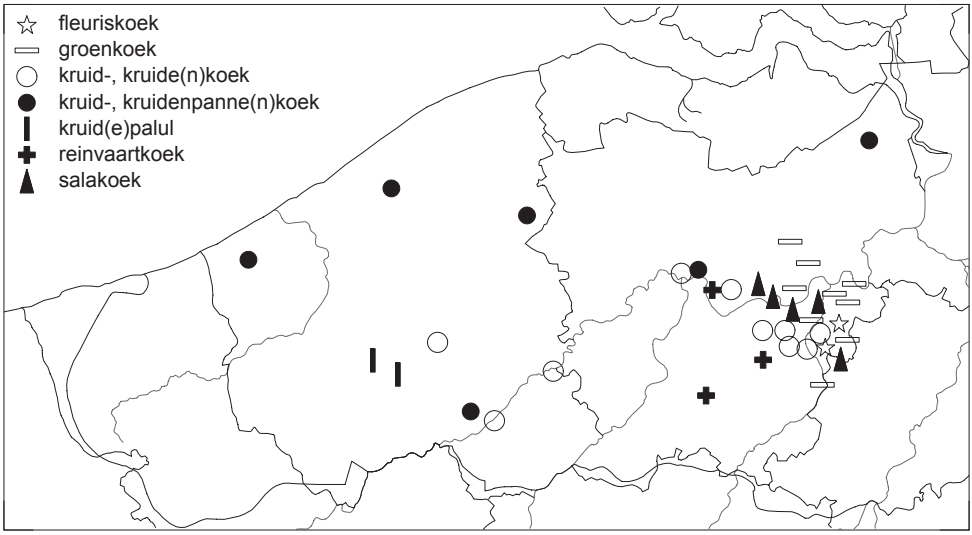

Ook de kruidenpannenkoek wordt volgens de kaart vooral gegeten in een gebied in de oostelijke helft van Oost-Vlaanderen. Voor kruidenpannenkoeken worden meestal de versnipperde blaadjes van de paardenbloem of boerenwormkruid aan het deeg toegevoegd, waardoor de pannenkoek een specifieke smaak krijgt. Het verbaast dan ook niet dat we op de kaart benamingen terugvinden die naar die ingrediënten verwijzen. ***Fleuriskoek*** en ***salakoek***, opgetekend in de streek rond Dendermonde, verwijzen naar de paardenbloem, die in die streek ook *fleurisbloem* of *meerssala* genoemd wordt. ***Reinvaartkoek***, in Heusden, Bambrugge en Strijpen, verwijst dan weer naar het boerenwormkruid, dat in zuidelijk Oost-Vlaanderen *reinvaart* genoemd wordt. ***Groenkoek*** verwijst uiteraard naar de groene bestanddelen van de kruidenpannenkoek, en de overige benamingen, ***kruid-, kruide(n)-koek***, ***kruid-, kruidenpanne(n)koek*** en ***kruid(e)palul*** spreken voor zich.

4. Slot

Een simpele pannenkoek met een kopje koffie erbij - liefst niet te slap en met niet te veel koffiedik erin - kan fantastisch smaken, zeker in goed gezelschap. Hoe eenvoudig ze ook gemaakt worden, een stapel dampende pannenkoeken op de tafel zorgt meteen voor gezelligheid. Daarom hopen we dat er in de toekomst in onze vakgroep nog vele gezellige koffiepauzes mogen volgen, met of zonder pannenkoeken of andere lekkernijen.

Boek.indd 77 12-11-2008 10:59:04

Bibliografie

Beerens, N. (2002), *Benamingen voor de voeding in de Denderstreek*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Universiteit Gent.

Blomme, I. (2005), 'Koffie-flets in Vlaams-Brabant. Snoepje, roomhoorn, pannenkoek, slappe koffie en koffiedik in de dialecten van Vlaams-Brabant' In: De Tier, V., R. Keulen en J. Swanenberg (red.): *Het dialectenboek 8. Proeven van dialect. Een kijkje in de keuken van de Nederlandse dialecten.* Groesbeek. blz. 271-289.

Cornelissen, P. en J.-B. Vervliet (1899), *Idioticon van het Antwerpsch dialect*. Gent.

De Bo, L. (1873), *Westvlaamsch idioticon*. Brugge, Gailliard. Heruitgave door Joseph Samyn: Gent, Siffer (1890-1892). Herdruk 1970, 1976, 1984: Handzame, Familia et Patria.

Debrabandere, F. (1999), *Kortrijks woordenboek.* Brugge, Uitgeverij Van de Wiele.

Debrabandere, F. (2002), *West-Vlaams Etymologisch Woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden.* Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij L. J. Veen.

Debrabandere, F. (2005), *Oost-Vlaams en Zeeuws-Vlaams Etymologisch Woordenboek. De herkomst van de Oost- en Zeeuws-Vlaamse woorden.* Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij L. J. Veen.

Debrabandere, F. (2007), *Zeeuws Etymologisch Woordenboek. De herkomst van de Zeeuwse woorden.* Amsterdam/Antwerpen, Uitgeverij Atlas.

Declerck, F. (2001), *Benamingen voor eten en drinken in het West- en het Frans-Vlaams*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Universiteit Gent.

De Tier, V. (2005), 'Van *jikkemienen, postekop* en *vosse soppen*' In: De Tier, V., R. Keulen en J. Swanenberg (red.): *Het dialectenboek 8. Proeven van dialect. Een kijkje in de keuken van de Nederlandse dialecten.* Groesbeek. blz. 185-205.

Joos, A. (1900), *Waasch idioticon*. Gent/St.-Niklaas, Siffer/Strijbol. Herdruk: St.-Niklaas, Danthe, 1979.

Lievevrouw-Coopman, L. (1950-1955), *Gents woordenboek.* Gent.

Loquela = Taalkundig maandblad door Guido Gezelle uitgegeven van 1881 tot 1895, tot woordenboek omgewerkt door J. Craeynest, Amsterdam, 19463.

Ryckeboer, H. (1998), 'Fluitjesmelk en fluitjesbier'. In: *WVD-Contact* 12, nr. 1. blz. 12-19.

Teirlinck, I. (1908-1921), *Zuid-Oostvlaandersch Idioticon*. Gent.

Van Keymeulen, J. (2005), 'Een handvol etymologieën voor Oost-Vlaamse woorden over voeding' In: De Tier, V., R. Keulen en J. Swanenberg (red.): *Het dialectenboek 8. Proeven van dialect. Een kijkje in de keuken van de Nederlandse dialecten.* Groesbeek. blz. 291-301.

Van Renterghem, E., V. De Tier en J. Van Keymeulen (2007), *Variatie(s) op je bord! Dialect en jongerentaal voor eten en drinken.* Gent, Variaties vzw.

VD = den Boon, T. en D. Geeraerts (2005), *Van Dale groot woordenboek van de Nederlandse taal*, 14e herziene uitgave. Utrecht, Van Dale Lexicografie.

WNT = Woordenboek der Nederlandsche Taal (1864-1998). Digitale versie 1999. Rotterdam, AND Publishers b.v.

Boek.indd 78 12-11-2008 10:59:04

De *vos* in het WVD

Een ludieke groet aan een jarige oud-collega

Hugo Ryckeboer

Degenen die de familienaam Devos dragen, mogen wel gelukkig zijn: ze zijn met velen! De naam is de tweede meest frequente in West-Vlaanderen, en hij is ook daarbuiten ruim verspreid. Het is o.m. de meest frequente Vlaamse familienaam in het Département du Nord . Waarom zou men de eerste naamdragers ooit een 'vos' genoemd hebben?
Natuurlijk dacht men daarbij aan het bekende roofdier, behorend tot de hondachtigen, dat geroemd wordt om zijn slimheid en sluwheid en dat bovendien zo mooi getooid is met een bruinrode vacht en een prachtige pluimstaart. Zowaar allemaal kenmerken of attributen die in aanmerking komen om op mensen overgedragen te worden.

De meest relevante eigenschap is wellicht de sluwheid van het dier. Schreef Jacob van Maerlant niet in zijn Der Natueren Bloeme :

vulpes heetet de vos in latijn
scalker beeste mach niet sijn

Die sluwheid van de vos is dan ook een bekend literair thema geworden, dat o.m. onze beroemde Middelnederlandse *Van den Vos Reinaerde* heeft opgeleverd. De naam *Reinaert* is dan ook betekenisvol: hij is afgeleid van *ragin-hard*: 'die sterk is in listen'.
Dat die eigenschap dikwijls op mensen werd overgedragen mag al blijken uit het feit dat in de Lex Salica, de oudste opgeschreven Germaanse wetgeving, strenge straffen zijn voorzien voor wie het woord "*vos*" als scheldwoord gebruikte. Als de bijnaam toch een erfelijke familienaam geworden is, mag men veronderstellen dat die wet dode letter is gebleven.
Het zal dan ook niet verwonderen dat het woord *vos* in de Vlaamse dialecten nog zeer veel gebruikt wordt om de karaktertrek van een slimme of sluwe persoon aan te duiden. Daarvan getuigt de aflevering Karakter van het WVD (blz. 22 en vlg.) ten overvloede: een *vos* is een sluw persoon (al of niet met de toevoegingen *slim, sluw, leep, geslepen, uitgeslapen*), een *vos* of *vossevel* is ook een mouwveger. Men zegt *vossen* voor bedriegen, en een *vosseperte* of *vossetreek* voor bedriegerij. Volgens de aflevering Verstand en Gevoel (blz. 22) is *de vos uithangen* 'zich dom houden'.

Maar zou men de bijnaam *vos* alleen maar gegeven hebben aan iemand met zo'n kwalijke reputatie? Zouden er werkelijk zoveel sluwe en lepe vossen onder de mensen hebben rondgelopen als de frequentie van de naam laat vermoeden? Of zou een andere eigenschap van de vos evenzeer als benoemingsmotief voor mensen hebben kunnen dienen? Ik meen van wel, met name de roodharigheid. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de *vos* als benaming voor het rosbruine paard. Het WVD, aflevering Paard 1 (blz. 48 en vlg.) geeft daar tientallen voorbeelden van. Voskleurig heet dan vooral in West-Vlaanderen *vosde*, maar een enkele keer ook *rost* (in Assenede). De karakterisering met *vos(de)* voor roodbruin beperkt zich niet alleen tot het paard. Ook andere dieren kunnen vanwege hun kleur *vos* genoemd worden. Dat is blijkens WVD, aflevering Rund 1 (blz. 16 en vlg.) ook het geval met koeien, vooral dan in Oost-Vlaanderen. Allicht ook vanwege de kleur heten de wintertaling en de

Boek.indd 79 12-11-2008 10:59:04

smient in het Waasland een *vossekop* (WVD, aflevering Vogels, blz. 182 en 184). Om dezelfde reden zal de rode bosmier sporadisch in de Denderstreek ook wel *vosse mier* heten. Het hoeft ons niet te verwonderen als men een persoon de bijnaam van "de vos" zal gegeven hebben als hij ros haar had.

De aflevering School en Kinderspelen staat nu op stapel. Het zou mij niet verwonderen als er ook een *schoolvos* in zou staan voor een harde studax. Trouwens *vossen* betekent volgens Van Dale zowel 'hard studeren' of 'blokken' als 'stevig vrijen'! Zou het ene niet zonder het andere kunnen misschien?

Maar indien Magda de eerste naamdrager van de familienaam Devos zou zijn, dan zou ongetwijfeld nog een derde prototypisch kenmerk als naamgevingsmotief hebben kunnen dienen. Ik bedoel die onweerstaanbare rosse paardenstaart die de gepassioneerde studente in haar jonge jaren droeg. Voor zo'n overdracht naar een bloem zijn er voorbeelden genoeg in de aflevering Flora van het WVD. Niet minder dan vijf planten of bloemen dragen de naam *vossestaart*. Dat zijn heermoes in West-Zeeuws-Vlaanderen, paardenstaart in Oost-Zeeuws-Vlaanderen en het Land van Waas, het gewoon reukgras in het Land van Waas, timoteegras her en der in West- en Oost-Vlaanderen en niet te vergeten de plant met de Nederlandse naam vossenstaart. Hier kan ik natuurlijk niet ongestraft de historiciteit van het naamkundige bedrijf geweld aan doen. Maar één zaak is zeker, de betekenis van alle epitheta is van toepassing op de jarige Magda Devos. Daarom zal het boertje na deze haastige krabbel, zeker nu er een loslopende vos in zijn buurt gesignaleerd is, maar gauw weer zijn ganzen en kippen gaan wachten.

Prosit Magda, Vivat het WVD

Boek.indd 80 12-11-2008 10:59:04